

૩૧૭૨

ગોપીચંદ નાટક.

ત્રિઅંકી.

રચનાર

ડા. દામોદર રતનસી સોમાણી.

તથા

દુર્લભદાસ વિ. શ્યામજી કુવ.

ગીતિ.

નાટક ત્રય અંકી આ, રચ્યું ભક્તિમાં પ્રેમ ઉપજવાને;
રથલ રથલ શાન્તિ પ્રસરવા, પર્મ ધર્મના મર્મ સમજવાને.

પ્રસિદ્ધ કરનાર

દામોદર રતનસી સોમાણી.

(આવૃત્તિ બીજી.)

મુંબઈ :

“ સુભોધપ્રકાશ ” છાપખાનામાં છાપી.

સંવત ૧૯૪૩. સને ૧૯૮૭.

મુદ્રય આનાં છ.

આ નાટક સન ૧૮૬૭ ના ૨૫ મા આશ્વિનમાસે સરકારમાં નોંધાવી
રજીસ્ટર કરાવ્યો છે. માટે પ્રસિદ્ધકર્તાની પરવાનગી સિવાય કોઈએ
પણ આ નાટક કે તેમાંનો કંઈપણ ભાગ છાપતો
અથવા બિયાનવો નહીં.

अर्पणपत्रिका.

नामदार

कुमारश्री भावसिंह

(पोरबंदर स्टेट.)

आपनो शिक्षणिय ग्रंथो वांछवानो शोभ, विद्यावृद्धि

तरङ्ग प्रीति अने भाराप्रति मित्रभायने लीधे—

आ अपूर्व गोपीचंद चरित्र ३५ नाटक—

प्रेमभक्तिपूर्वक आपणजे अर्पण करुं.

मुंजळ, भाद्रपद शुद्धि २)
शनेडे संवत् १९४३.)

आपनो आसांकित.
हामोदर रतनसी.

પાત્રવર્ગ.

રાંકર...	ત્રિમુર્તિમાંનો એક દેવ.
પાર્વતી શંકરની અર્ધાંગના.
વીરભદ્ર, ભૂંગી, ભૂતપતિ શંકરના મુખ્ય ગણો.
ગોપીચંદ ગૌડઅંગાલનો રાગ.
મૈનાવતી ગોપીચંદની માતા.
મુલક્ષણા, રસિકમાલતી, કુમુદા ગોપીચંદની પટ્ટરાણીઓ.
પ્રધાન ગોપીચંદનો.
ચંપાવતી ગોપીચંદની બેન.
કુંદનસેન ચંપાવતીનો પતિ.
કામકળા ત્રિયારાજ્યની રાણી.
શીતકળા ત્રિયારાજ્યમાં મંત્રીપદે નિમેલી સાહેબી.
સારિકા કામકળાની મુખ્ય ડ્રેસની.
મચ્છેન્દ્રનાથ એક યોગી.
ગોર્યનાથ, નીમનાથ મચ્છેન્દ્રનાથના શિષ્ય.
બલદેવ ગોપીચંદને ઉપદેશ કરનાર યોગી.
કાનીક બલદેવનો શિષ્ય.

સિવાય—દરબારીઓ, યોગીઓ, કલાવંતની, વિદુપક, પાશંક, પ્રતિહાર. માલણ, દાસ, દાસીઓ, નાટ્યકારો, નાગરિકો, હેર ઇત્યાદિ.

ગર્ભાંકનાં પાત્રો.

ઈન્દ્ર...	અમરપુરીનો રાગ.
અગ્નિ, યમ, વરુણ દેવતાઓ.
ભરતમુનિ સ્વર્ગનો નાટકગુરુ.
તિલોત્તમા, ઉર્વશી, મેનકા, રૂભા સ્વર્ગની મુખ્ય અપ્સરાઓ.
સુદર્શન એક ગંધર્વ.

સિવાય—સૂત્રધાર, અનુચર ઇત્યાદિ.

ગોપીચંદ નાટક.

અંક ૧ લો.

પ્રવેશ ૧ લો.

સ્થલ—કૈલાસ.

શંકર, પાર્વતી, વીરભદ્ર, મચ્છેંદ્રનાથ, ભૂતપતી, ભૂંગી.

(શંકર સમાધીસ્થ થયા છે. પાર્વતી કમલપત્રથી વાયુ ઢોળેછે. ભૂતપતી ભાંગ રમડેછે.)

૫૬.

વીરભદ્ર અને મચ્છેંદ્રનાથ—(સામે ઉભાને.)

ત્રૈલોક્યાનાથ દ્વ્યન્નેડી હાથ મક્ષી ભક્તસાથ વારંવાર,
ગતી ક્ષણિક દેહ ધરી સ્નેહસેહ વંદે સદાય વિશ્વાધાર.
શિવનામ મહાન સત જ્ઞાનવાન કશ્ણાનિધાન વિમલાકારં,
દેવાધિદેવ સ્વીકારસેવ હર તાપસર્વ તારનહારં.
ધરી ભરમ અંગ રહી જટા ગંગ નિત ગૈરી સંગ વસતા સારં,
નાગેંદ્રહાર નિજ કંઠસાર દીપે અપારે વિપના દારં.
જય પ્રણુતપાલ સુખદાદયાલ છે મોહગ્નલ કટાગારં,
તે કટ કાપ શુભ ભક્તિ આપ હર શંભુ શંભુ સુખદાધારં.

(માર્ચના પુરી થયા પછી સરવે સ્વસ્થાને બેસેછે. શંકર સમાધીથી મુક્ત થાયછે.)

ભૂતપતી—(ભાંગ તૈયાર થવાથી શંકર પ્રત્યે) ભાંગ તો તૈયાર થઈ, પણ મહા-
રાજ, આજે કેમ ભાંગ ઉપર કંઈ રૂચી નથી ? આપતો ધ્યાનસ્થ
હોવાથી ભાંગને ભુલી ગયા હશે, પણ મારું ચિત્ત તો સદાકાલ એ-
માંજ ભમ્યા કરેછે અને એટલો બધો આતુર થઈ રહ્યો છું, કે આ-
પના આરોગતા વધેલી પ્રસાદી ક્યારે મને મલે, જે હું ઉમંગથી
ભાંગતો અભંગ રંગ લઈ અંગમાં મસ્ત થઈ વિચિત્ર તુરંગ કરતો
સોળતીઓના સંગમાં જઈ મળું.

ભૂંગી—(આવતો હસે છે) હા-હા-હા-હા-હા-માયિક શક્તિએ પણ
પોતાનો દોર ક્યાં ક્યાં ચલાવ્યો છે ! (પાછો હસેછે.)

પાર્વતી—કેમ ભૂંગી ! આજ ભાંગ કંઈ વધારે લેવાઈ છે કે ?

મૃંગી—હા મહાદેવી. ભાંગ કરતાં પણ વિશેષ મોહક, એવી જે માયા; તેનો સપાટો જોઈને ભાંગને તો હું વિસરી ગયો છું. (હસ્તાં હસ્તાં) આહા ! શું નૃત્ય ! આસરાનું મધુર ગાયન ! ઈન્દ્રાસનનું ડોલવું ! ઈન્દ્રનું વ્યાકુળ થવું ! એ સર્વે માયાથીજ તો !

શંકર—કેમ અડબંગ ! ભ્રમિતની પેઠે આમ લવેછે શું ?

મૃંગી—ખરી વાત મહારાજ ! માયામાં ભ્રમિત થનારને એજ શિક્ષા !

શંકર—શિક્ષા ! કોણે તને શિક્ષા કરી ?

મૃંગી—માહારાજ, મને તે કોણ શિક્ષા કરનાર છે.

શંકર—ભારે તું શિક્ષા, માયા, ગાયન, નૃત્ય, ઈન્દ્ર ઈત્યાદિ શબ્દો બોલી જાય છે તેનો મર્મ શું છે ?

મૃંગી—મહારાજ, એ તો એમ બન્યું, કે સુદર્શન નામે ગંધર્વ મારો મિત્ર મને મલવા આવ્યો હતો તેણે પ્રસંગોપાત વાત નીકળતાં કહ્યું કે, “તિલોત્તમા અપ્સરાને ભરત મુનિએ એક નવિન નૃત્યકલા શીખવી છે જે આજે ઈન્દ્રસભામાં થનાર છે” તે જોવાની મને ઉત્કંઠા થવાથી મારો ગંધર્વ મિત્ર મને ભ્રમરરૂપે અમરપુરીમાં તેડી ગયો. જ્યાં રંભા, મેનકા, ઉર્વશી વગેરે અપ્સરાઓમાં સર્વોપરી એવી જે તિલોત્તમા, તે મનવેધક ગાન તાનમાં ઈન્દ્ર સહવર્તમાન સર્વ સભાનું ધ્યાન પોતાતરફ ખેંચતી હતી, એવેળા અણચિત્ત ઈન્દ્રાસન ડોલવા લાગ્યું, જેથી વ્યથ થયલા ઈન્દ્રે સત્વર રંગરાગ બંધ કરાવી પોતાના અનુચરોને ઈન્દ્રાસન ડોલવાનું કારણ પુછ્યું.

મૂતપતી—જેયું મહારાજ, મોટાને મોટી વાધી. મારા જેવા રંગી-ચંગીને હોય શું ને જાય શું ?

શંકર—(જૂગીને) વાર પછી શું થયું ?

મૃંગી—અનુચરે કહ્યું કે, “ નિમિષારણ્યમાં એક મહર્ષિએ તપ આદર્યું છે ” મહારાજ ! એ સાંભળતાંજ ઈન્દ્રે તો કામ વસંતાદિને મેનકાસાથે રૂપિના તપમાં ભંગ કરવાને મોકલ્યા ! મને તો એટલું બધું આશ્ચર્ય લાગ્યું, કે વૈરાગ્યવાન પુરુષો માનવીના ગૃહસ્થાશ્રમાને નીંદેછે પરંતુ તેના કરતાં સ્વર્ગમાં વસનારા દેવતાઓ વળી આં ઉતરે એવાછે ! કેવો આશ્ચર્યજનક મહોત્સવ ! અરે તે એક ક્ષણભરમાં કેવલ સંદેહ થવાથીજ વગર પ્રયોજને વીખેરી નાંખ્યો ! (હાથ જોડીને) કૈલાસેશ્વર ! આ માયાનો ચમત્કાર કંઈ અદ્ભુત છે ! કે જે માયાએ સુરપતિ એવા ઈન્દ્રને એક પલમાં પોતાના અકળ જોરથી ભભાવ્યો !

પાર્વતી—પ્રિયપતિ! આજ ઘણી મુદત થયા ઈન્દ્ર રાજ્યવૈભવ ભોગવે છે, તે છતાં તેની જીજ્ઞાસા તૃપ્ત થઈ નથી એ વિસ્મય થવા જોગ છે. પ્રાણુ-જીવન! જો એમજ હોય તો હું મૃત્યુવર્ગના માનવીની વર્તણૂકને વધારે પસંદ કરું છું. કારણ—કેટલાક રાજાઓ ખરું જ્ઞાન પ્રગટ થવાથી મો-ક્ષાર્થે પોતાનાં સુંદર રાજ્યવૈભવ તજીને નિર્જન વનમાં વાસ કરે છે.

શંકર—પ્રિયા, આ સંસારમાં પ્રસરેલી માયાની પ્રબલતા જીવજાત પ્રકારની છે. અનેક મહાનપુરુષો એની મોહજાલથી લાગ્યેજ નથી શકે છે. ઘણા કાળથી વૈરાગ્યમાં નિમગ્ન થયલા યોગિયો પણ પ્રસંગોપાત ચલા-યમાન થયાવગર રહેતા નથી. ત્યારે દેવતાઓ તો વૈભવનેજ ઈચ્છનારા છે તેને સ્વભાવિક માયાની લાગણી થાય એમાં નવાઈ શી ?

પાર્વતી—માયાનું મૂળ તૃણ છે, વાસ્તે આશના પાશમાં બંધાયલાને તો એ પ્રમાણે આધીન થવુંજ જોઈએ; પરંતુ નિશ્ચયી અને વિકારરહિત પુરુષોને ભવપાર જતાં કશી હરકત આવતી નથી એમ મારું માનવું છે.

મચ્છેન્દ્રનાથ—સલ કહ્યું માતૃશ્રી ! પ્રત્યેક મનુષ્ય પ્રાણીમાં એજ અ-વિવેક છે. નિરુપીડીજનો આ વિશ્વરૂપી સિંધુમાં ધર્મરૂપી નાદામાં એસી નિભંચ થઈને સર્વત્ર ગમન કરીજ કરે છે. સંતની પદવીને જો પ્રાપ્ત થયા છે, તે તો સંસારસુખને ચલિત માનીને વૈરાગ્યના અમૂલ્ય આનંદમાંજ પોતાના દેહનું સાર્થક કરે છે.

મૃંગી—ખરું છે મચ્છેન્દ્રનાથ ! આપના મુખારવિંદમાંથી નીકળતાં ની-તિયુક્ત વાક્યો સુરજનોને ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે.

વીરભદ્ર—સુરજનો સાર લેવાને તત્પર થાય એમાં તો જાણે લેશમાત્ર આશ્ચર્ય નથી, પરંતુ જ્યારે અજ્ઞાની લોકો એ અમૃતતુલ્ય વાક્યોને સમજે ત્યારેજ લાભકારક ગણાય.

ભૂતપતી—(સ્વગત) હવે એમાં તે શું સમજવાનું હતું ? માયિક વૈભવ તજીને વસી જંગલમાં તે કોણ ભટકે ?

શંકર—મચ્છેન્દ્ર, તારું કહેવું સલ છે. કેમકે વૈરાગ્યપદ અભય છે. પરંતુ એ કાર્યમાં અથથી તે ઈતિ પર્યંત વિજય મેલવવાની આશા. સુત્ર તંત્રથી હસ્તી બંધન પ્રમાણેની છે.

મચ્છેન્દ્રનાથ—જો ઈચ્છાનુસાર પ્રવાસ હોય તો તેમાં નિર્વિઘ્ને પાર પડવું કંઈ દુર્લભ નથી.

શંકર—નહીં, નહીં. એ ભુલભરેલું છે. જેમ ગુણકા અને સતીમાં ભેદ છે, તેટલો અથવા તેથી પણ વધારે માયા અને વૈરાગ્યમાં ભેદ છે. એ અલબ્ય માર્ગમાંથી તો કોઈ વિરલજ આરપાર જાય છે.

મચ્છેંદ્રનાથ—અન્યતે માટે ગમે તેમ હો. પણ મેં તો એકજ નિશ્ચય કર્યો છે, કે હું માયાના ફંદમાં કદી ફસાવાનોજ નથી. મહા પ્રકાશિત સૂર્ય કદાપી પોતાનું સ્થાન બદલે, પરંતુ મચ્છેંદ્રનાથ તો માયાથી કદી પરાભવ પામનાર નથી.

શંકર—અભિમાનના અગણિત વચનો બોલવાનાં કરતાં તેમાંનું એક અંશ પણ કરી બતાવવું તે હજારગણું સારું છે.

મચ્છેંદ્રનાથ—માયાની સ્તુતિ સાંભળવી એ વિદ્યાસીનું કામ છે. માટે એ પ્રમાણે મિથ્યા સ્તુતિ સાંભળવા હું લગાર ખુશી નથી.

મૂતપતી—(સ્વગત) સારે આટલી લાંબી ચરચા ચલાવવાનું તને કોણે કહ્યું હતું ? જે મારે લેહેર કરવાનો વખત વગર કારણે ચુમાવ્યો ? (પસિદ) મહારાજ ! આપને માટે ભાંગનો ઘુટો મેં ક્યારનો તૈયાર કરેલો છે, પરંતુ આપનો તે તરફ નજર પણ કરતા નથી !

શંકર—હાં તેં બહી યાદ કરી. ચાલો. (જાય છે.)

પ્રવેશ ૨ જો.

સ્થલ—રાજમાર્ગ.

જાલંદર, મૈનાવતી, દાસી, વિદુષક.

(મૈનાવતી તથા દાસી વાત ચીત કરતી મેહલના ઝરખામાં બેઠેલી દેખાય છે. જાલંદર કાષ્ટનો બોલે અપર લઈ ગાતો ગાતો પ્રવેશ કરે છે. તેની પાછળ વિદુષક માથે કાષ્ટનો બોલે લઈ ચેષ્ટા કરતો ધીમે ધીમે ચાલે છે.)

જાલંદર—

૫૬.

જન્મ જાય છે મનુષ્યનો આ, તે નથી પાછો મળવાનો;
ફરી ફરીને માનવ દેહ, નથી તું ભવમાં ભળવાનો—ટેક.
જાણે છે જે બળી ગયા બહુ, કાળ જાળમાં બળવાનો;
પતો ન લાગ્યો લગાર તેનો, નથી તાપ એ ટળવાનો—જન્મ.
નહીં છોડશે મોત કદાપી, વખત નથી તે કળવાનો;
આવી અચાનક એક દીવસે, અરે એજ છે ગળવાનો—જન્મ.
કોઈ પ્રાણી નથી અચળ જણાતું, નિયમ નથી એ ચળવાનો;
સર્વ સંત કહે મુખથી વાણી, ભજને જન્મજ ફળવાનો—જન્મ.

દાસી—(જલંદર તરફ નજર પડવાથી મૈનાવતી પ્રત્યે.) રાજ્યામાતા ! આ શો અમત્કાર ! જીવેને પેલો કોઈ યોગી જેના મસ્તકપર કાઢતો બોળે અધર રહેા છે !

મૈનાવતી—ખરે ! આ બનાવ તો અલૌકિક છે ! વાહ ! એના મુખપર તપતેજ કેવું ઝલકાટ મારી રહ્યું છે ! જણાય છે તો મહાત્મા. દાસી ! બન તો. નીચે જઈને તપાસ-કરકે એ મહાપુરુષ કોણ છે ! અને ક્યાં ખીરાળે છે ?

દાસી—જેવી આત્મા. (નીચે ઉતરી વિદુષકપાસે જાય છે.)

વિદુષક—(કાઢતો બોળે પોતાને માથે અધર રાખવા જાય છે પણ વારંવાર પડી જવાથી) અરે ! આ કાઢતો બોળે ગુરૂની પેઠે મારા માથાપર અધર કેમ નથી રહેતો ? શું હું કંઈ ક્રિયામાં કમ છું ? જેમ ગુરૂમહારાજ જંગલમાં રહી મહીનાસુધી વાયુ બક્ષણ કરેછે, તેમ હું પણ શેહેરમાં રહી બળે મહીનાસુધી લાડુ બક્ષણ કરું છું. ગુરૂમહારાજ અરણ્યમાં ઉખલુ-કાળે પંચધુણી તાપે છે, તો હું શીતકાળે ખરી દંડીમાં પ્રભાતે ત્રણત્રણ સગડીથી તાપું છું. ગુરૂમહારાજ જેમ તીર્થાટન કરવાને ગામેગામ ભ્રમેછે, તો હું પેટયાત્રા કરવાને ઘરોઘર ભ્રમું છું. ગુરૂમહારાજ જેવો કોઈ યોગી ન હશે ! તો મારા જેવો કોઈ ભોગી ન હશે ! તે છતાં આ બોળે અધર નથી રહેતો તેનું કારણ શું ?

દાસી—(વિદુષકને ખરાબર જોઈને સ્વગત) અરે આ કાણ ! મારા પાડોશી બોખલા પંખ્યાનો દીકરો નિશાનંદ લાગે છે. (પ્રસિદ્ધ) કેમ અત્યા નિશાનંદ ! તું વળી સાધુ ક્યારથી બન્યો ?

વિદુષક—પાડોશણ છતાં શું અગ્નણી થાય છે ? હું જનમ્યો ત્યારથીજ દીગંબર તો છું, અને માત્ર કપડાં તો લોક લજ્જાથી પેહેરું છું; તેમાં વળી જલંદર જેવા ગુરૂ મત્યા એટલે હવે ઘોળાં વસ્ત્રને ગેર લગાડ્યા !

દાસી—(જલંદર જે તરફ ગયા તે તરફ આંગલી કરીને.) સારે શું આ ચાલ્યા જાયછે; એજ તારા ગુરૂ જલંદર કે ?

વિદુષક—હા. પણ તેનું તારે શું કામ છે ? મારી પેહેલીવારની સ્ત્રી ગુજરી ગઈ અને હવે બીજી મળવાની આશા નથી માટે સાધુ થયો છું, પણ તું ધણી છતાં સંસાર છોડવા માગે છે કે શું ? જે એમજ હોય તો થા મારી ચેલકી ! એટલે તને પણ મારી જેડે સ્વર્ગ મળશે !

દાસી—આવાં તુચ્છ વચન બોલતાં તને શરમ નથી આવતી ? હા. હું બાળું છું કે, તું જનમથીજ મસ્કરો છું, પણ આ તારા ભગવાની શામાટે મસ્કરી કરાવે છે ? (નરમાશયી) વાહ તારા ગુરૂનું આસન ક્યાં છે ?

વિદુષક—હાં હાં હું સમજ્યો. નગરમાં બોધ લેવાને તું લજવાતી હશે. કુલિનની પુત્રી ખરીને! એટલે તારે એકાંતેજ બેસવાની જરૂર છે. જો સાંભલ. (બોજા ચડાવતી વખતે) એ—ને સાતવાર ગરજ હોય તો સીંધી ચાલી આવજો પેલા નીલવનમાં (નજર કરાને) ઓહો! ગુરૂ મહારાજ તો બહુ છંટે નીકળી ગયા, ચાલ હું પણ તેની પાછલ દોડી જાઉં. (જાયછે.)

દાસી—(મૈનાવતી પાસે આવતી) માતૃશ્રી! એવું સંભલાય છે કે, એ જોગીતું નામ જાલંદર છે, અને તેનો આશ્રમ નીલવનમાં છે.

મૈનાવતી—એમકે. ત્યારે તો બહુ દુર નથી. જો દાસી! આવતી કાલે પ્રભાતમાંજ અગત્યની સર્વ સામગ્રી લઈ આપણે ત્યાં જઈશું. તું જાણે છે, કે એવા સત્પુરૂષના મુખથી ઉપદેશ લેવો એ અધિકારીતું કર્તવ્ય છે. આજ ઘણા દીવસની મારી વાંચના છે, તે શુભ વાંચના પરિપૂર્ણ કરવાનો પ્રસંગ પણ રૂઠો મળ્યો છે.

દાસી—આપણું રાજ્ય પણ કંઈ જેવું તેવું નથી, જુવોને, સમયાનુસાર કેવા કેવા મહાત્મા પધારી આપણા નગરના વિશાળ પ્રદેશને દીપાવે છે!

મૈનાવતી—ખરૂં છે, અને એટલાજ માટે આપણે હાથ લાગેલી સુંદર તકનો લાભ લેવો જોઈએ; માટે ચાલ મારી સાથે કેટલાક તરતવેલા ન મહે એવા પદાર્થની ગોઠવણ તો હમણાથીજ કરવા માંડીએ.

(જાયછે.)

પ્રવેશ ૩ જો.

સ્થાન—જંગલમાં મન્છેંદ્રનાથના આશ્રમ પાસેનો ભાગ.

કાનીફ અને મન્છેંદ્રનાથ.

કાનીફ—(ગાતો ગાતો પ્રવેશ કરેછે.)

ત્રોટક.

લયસાગર છે લયરૂપ ઐતી, પરમેશ વિના નવ કોય પતી;
નથી સીદ્ધિ લગાર થતી ધનથી, ક્ષણભંગુર દેહ ગણો મનથી.
ઘડી એક વિષ સુખ પ્રાપ્ત થશે, પળમાં વળી તે લય પામી જશે;
તજી રાગ અસલ, વિવેકી ઠરો, અભિમાન તજી જગ મધ્ય ફરો.
ઘટમાંથી તમામ વિકાર હરો, સતરૂપ બની સતમાં વિચરો;
પર કામિનિને તૂણ માત્ર ભણો, લલુતા દુનિયા તણી સદ્ય હણો.

(મન્છેંદ્રનાથના આશ્રમ ભણી દૃષ્ટિ પડવાથી.

આહા ! સુંદર વૃક્ષોની ઘટા કેવી ઝુકી રહી છે ! નાનાં પ્રકારના પક્ષીઓ મધુરસ્વરથી કલ્લોલ કરી રહ્યા છે ! આશ્રમની ચારે બાજુ રે-પાઓપરના પુષ્પો કેવા ખીલી નીકળ્યા છે ! (પાસે જઈને) વાહ ! શી-તલતાનું સુખ આપવાને સુગંધીમય પવન પણ પોતાની મંદમંદ ગતિ ચલાવ્યોજ નય છે ! (પહોંચીમાં મચ્છેંદ્રનાથ માલા ફેરવે છે તેને જોઈને સ્વગત) ઓહો ! આ તો મચ્છેંદ્રનાથ આપોઆપ ખીરાજમાન થયા છે. (અસિદ્ધ) ગુરુ મહારાજ આદેશ.

મચ્છેંદ્રનાથ—(આશ્ચર્ય પામી) કોણ કાનીફ ! અરે વળી તું આ અરણ્યમાં ક્યાંથી ? (આંગલીથી ખતાવાને) બેસ, બેસ પેલા આસન ઉપર.

કાનીફ—(બેસીને) માયાએ પ્રાણી માત્રને પોતાને આધીન કેમ કર્યા હશે, એના તુરંગમાં રોકાયલું મારું મન, મને અકસ્માત રીતે આ જંગલમાં લઈ આવ્યું. પણ એટલું સારું થયું કે આપના દર્શન થયાં.

મચ્છેંદ્રનાથ—માયા પ્રખલ છે, પરંતુ છતેન્દ્રિય પુરૂષોને આધ કરી શકતી નથી.

કાનીફ—મહારાજ એ બધું જંગલમાં મંગલ !

મચ્છેંદ્રનાથ—શું આપણે નગરમાં બીક્ષા માગવા નથી જતા ?

કાનીફ—એ વાત શુદ્ધી છે.

મચ્છેંદ્રનાથ—ત્યારે ખરા યોગીની પરીક્ષા શી રીતે થતી હશે ? શું ત્યાં મોહનાં સાધનો ઓછાં છે ?

કાનીફ—ખરા યોગીની પરીક્ષા કામરૂ દેશમાં થાય છે, ત્યાંથી જ છત મેલવીને આવેછે, તેજ પુજવા લાયક છે.

મચ્છેંદ્રનાથ—શું ત્યારે ખીન્ન યોગીજ નહીં !

કાનીફ—વેપ યોગીનો પણ ગુણમાં દાંભિક.

મચ્છેંદ્રનાથ—હું કામરૂ દેશમાં જવાને તૈયાર છું. વ્યર્થ પ્રસંસા શા માટે કરેછે ? શું મને તું યોગમાં અપૂર્ણ માનેછે ?

કાનીફ—મહારાજ શાન્ત થાઓ. જો આપ કામરૂ દેશમાં છત મેલવીને પાછા આવો, તો હું પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક આપનો શિષ્ય થવાને બંધાઉં છું.

મચ્છેંદ્રનાથ—(આનંદ પામી) આપ વચન. હું તેમ કરવાને તત્પર છું.

કાનીફ—આ મારું વચન (વચન આપે છે.)

મચ્છેંદ્રનાથ—વાહ ! એમાં તે શું મોટું કાર્ય છે. મારા જેવા સ્થીર મનના યોગીને કામરૂ દેશ શું કરનાર છે. કાનીફ તારે ક્યાં જવું છે ?

કાનીફ—હું તો પાસેના વનમાં જવાનો છું, તોપણ આલો; થોડેક

સુધી મારો પણ રસ્તો એજ છે. (સ્વગત) યુક્તિ તો ઠીક પાર પડી!
હવે યોગીને બદલે ભોગી થશે ખરા! (નયછે.)

પ્રવેશ ૪ થો.

સ્થલ—નીલવન.

જલંદર, વિદુષક, મૈનાવતી અને દાસી.

(જલંદર યાનરથ દેખાય છે. વિદુષક કંદમુળ વગેરે ખાતો બેઠો છે.)

વિદુષક—મારા શા ભોગ લાગ્યા કે લુપ્તે મરવા ભગવા પેહેધા! કોઈપણ
જાતનો ઉઘમ કરવામાં આલસ થવાથી, વગર મેહનતે પેટ ભરવા—
અને પારકે પૈસે મેજ કરવા—સાધુ થયા; તોપણ નશીબ તો સાડાત્રણ
ડગલાં આગલતું આગલ. થોડા દીવસ સોફાએ નવો સાધુ જાણી ચપટી
ચપટી આપ્યું પણ બંદાને તો પછી હરામતું ખાવાનો ચસરકો લાગેલો;
એટલે રોજને રોજ આપનારને ત્યાં જવા માંડ્યું! સવાર સાંજ ॥**ગુરુ**
દત્તાત્રય॥ કરતો ચોકમાં ઉભેલો જોઈ દેનારાએ પણ આંખ આડા
કાન કર્યા, અને છોકરા એને સીખવી રાખેલું, જેથી તે વળી પછવાડે
ઉસ્કેરીને કુતરા ભસાવવા લાગ્યા! આપણે ત્યાંથી છવ લઘને નાસવું
ભારી પડ્યું. એટલે હવે ગામમાં ન જતાં આ ઉજડ વગડામાં બેઠા છી-
એ અને બકરાં મેંદાં જેવાં ગરીબ પ્રાણીના ખોરાકમાં ભાગ પડાવવાનો
ધંધો કરીએ છીએ. આછામાં પુરં જો વળી મોડું જવાયું, તો તે મળવા-
ના પણ સાંસા. અને કદી વેહેલો જઘને લાવ્યો તો ગુરૂમહારાજ છવ
ત્રાળવે ચઠવીને બેઠા હોય! થોડા દીવસ તો શરમે ભરમે ગુરૂનો
છવ નાભીએ આવતો ત્યારે ખાતો, પણ પછી વધુ વખત તો એ દુઃખ
સેહેવાયું નહીં એટલે હવે તો ગુરૂ જાગે વા ન જાગે પણ મારે તો પે-
ટને ભાડું ઝટ આપવું. જો ન આપું તો દુકાલ પેટમાં પ્રવેશ કરી અ-
નેક જંતુઓનો નાશ કરે. (સભા તરફ જોઈને) કેમ ધર્મનો મુળપાયો જે
હયા તેમાં જો બાધ આવતો હોય તો અટકાવ ન કરવો? ભારે સાધુ શાના.

(હાથમાં થાળ લેઈને દાસી તથા મૈનાવતી પ્રવેશ કરેછે—તેને જોઈને વિદુષક ખાવાનું
બંધ કરી ખાનુએ ખસી નયછે.)

મૈનાવતી—(જલંદરને સમાધીસ્થ જોઈ) આહા! કેવા કાયાને માયાથી
મુક્ત રાખી ઈશ્વરોપાસનામાં તદલીન થયા છે! અરે સાચું પણ એ-
જ છે. કારણ:—

શાદ્દલવિક્રીડિત

સંગે કોય ન આવશે કદિ ભણે, કોટી ઉપાયો કરે,
સારાં કાર્ય કર્યાંથ જે યશમણે, સાથેજ તે સંચરે;
આ સંસાર વિનાશવંત ગણાયો, સાચું જરા ના મળે,
સાચી એકજ સેવના હરિતણી, સૌ કદ જોથી ટળે.

જાલંદર—(સ્વર સાંભરીને જમૃત ધાયછે અને મૈનાવતી તરફ જાયછે.)

મૈનાવતી—(ચરણમાં પડીને) અભિવંદન કરું છું યોગેશ્વર !

જાલંદર—કલ્યાણ પુત્રી. તું કોણ ?

મૈનાવતી—કૃપાનીધિ ! હું આ નગરના રાજા ગોપીચંદની માતા—

જાલંદર—કોણ ? મૈનાવતી !

મૈનાવતી—હા, મહારાજ આપના ચરણ કમલની રજ મૈનાવતી તે હુંજ.

જાલંદર—પુત્રી ! તું રાજ્યમાતા છતાં આવા કિંજલવનમાં યોગીના આશ્રમે આવવાનું પ્રયોજન શું ?

મૈનાવતી—આપ જેવા ઈશ્વરોપમ સાધુના દર્શન માટે. (વિવિધ વસ્ત્રો કાઢેછે.)

વિદુષક—(મૈનાવતીની દાસીને.) કેમ અલી ગુલામ ? તમારાં બાઈ-સાહેબે તો અમારા સાંઈ સાહેબના ચરણમાં પડી દર્શન કર્યાં, પણ તું કેમ તેની દાસી છતાં તેના ચેલાના દરશણ કરી ચરણમાં પડતી નથી.

દાસી—વાત તો સાચી—એક સાધુએ ભજનમાં કહ્યું છે કે—

“ જોગી હોકર શીરે જંગલમેં, અંગ લગાવે ભભુતા ”

“ દમડી આતર દેહ જલાવે, એ જોગી નહીં જગધુતા ”

એવો જે તું તેના ચરણમાં પડવાથી યમદુત આવી સ્વર્ગે તો તંર-તજ લઈ જાય.

જાલંદર—માયિક પ્રપંચમાં સુખ માનનારને યોગીના દર્શનની અપેક્ષાથી શું લાભ ?

મૈનાવતી—માયિક વૈભવનો અભાવ—જે બીજાંથી થાય નહીં. માટે અહો દયાસાગર દયા કરો. આપ જેવા મહાત્માના સુખથી મળેલું ઉપદેશ રૂપી અમૃત આશપાશનો નાશ કરવા સમર્થ છે.

જાલંદર—શું ? તારી ઈચ્છા ઉપદેશ ગ્રહણ કરવાની છે ?

મૈનાવતી—હા મહારાજ. (દીનવદને કરજોડી ચરણમાં નમેછે.)

જાલંદર—પુત્રી ! પાળવો બહુ વિકટ છે. અહરનિશ રાજ્યવૈભવથી આનંદ પામનાર શમદમાદિ નિયમ પાળી યોગરૂપી અભેદ વનમાં સંચરે શી રીતે ?

મૈનાવતી—આપની કૃપા દૃષ્ટિની વૃદ્ધિયે.

જાલંદર— ઈન્દ્રવિજય.

વેદ ભણ્યો પણ બેદ લલો નહીં, તો પછી વેદ ભણ્યોજ અમરથો;
રામતણું મુખનામ ભણે પણ કામ કરે તજીને સત રસ્તો;
દેવલમાં જઈ જોડી રહે પ્રતિમાની સમીપ ઉભી દ્રવ્ય હસ્તો;
નીતિ અને ખરી ભક્તિવિના લવ, મારગ એ નહીં તું ગણુ સસ્તો.

મૈનાવતી—સલ કલ્પું દાંભિદ્રો એવાજ હોય છે. પરંતુ—

ભાગ્ય ભક્તો જનના જવ હોય, મળે તવ સંત મહા મુખકારી;
છેજ અલૌકિક સંત તણું મુખ, સંતવિના નહીં દ્રો દુખહારી;
સંગ કરે જન ઉત્તમનો સમજે તવ ઉત્તમતા ઉરસારી;
સજ્જનસંગ અનુપમ રત્ન કરે મનરંજન તે નિજધારી.

જાલંદર—વાહ મૈનાવતી ! તારું જ્ઞાન અને દૃઢતા મારા ચિત્તને વધારે પ્રસન્નતામાં ઉતારે છે.

મૈનાવતી—(બે હાથ જોડી) મહારાજ, દુર્વૃટ્ટ એવી વિશ્વતી જનગમાંથી મુક્ત થવાને મેં આપનું શરણુ ગ્રહણુ કર્યું છે. અને આશા છે કે, આપ મારી શુદ્ધાસા તૃપ્ત કરશો. (ચરણમાં મસ્તક ધરેછે.)

જાલંદર—(માથે હાથ ફેરવીને સ્નેહચુક્ર વાણીથી) નિર્મીત રહે.જો સાંભલ. તારો આપૂર્વી પ્રેમ જોઈને હું તને ગુરુમંત્ર આપુછું. (કાનમાં કહેછે.) પણ યાદ રાખજે કે કોઈ દીવસ ક્રિયામાં ખામી ન આવે.

મૈનાવતી—આપના અનિર્વાચ્ય પ્રતાપથી સર્વ સારંજ થશે.

જાલંદર—જા હવે બહુવાર થઈ, નિલ નહીં આવતી, કેમકે એ પ્રમાણે આવવાના કરતાં પ્રસંગે આવતું વધારે ઉત્તમ છે.

મૈનાવતી—બહુ સારું મહારાજ. (નમ્રેછે.)

જાલંદર—કહ્યાણુ. (જાયછે)

પ્રવેશ ૫ મો. .

સ્થલ—કામદેશમાં કામકલાના ખાગ પાસેનો રસ્તો.

કુંદનસેન અને સારિકા.

કુંદનસેન—(અશ્વપર બેઠાસો પ્રવેશ કરીને) અરે હું ક્યાં જવાનો હતો અને ક્યાં આવી ચઢ્યો ! કામ્યકી નદીનું ઉલ્લંઘન કરી હું જો કિનારે આવવા

ખુશી નહોતો, તેજ કિનારે અશ્વના અત્યુચ્ચ વેગથી મારે આવવાની જરૂર પડી. કામ્યકી ઉતરવા પછી તરતજ કામરૂ દેશની સરહદ આવે છે એમ હું ખચીત માનું છું, અને જો તે ખરું જ હોય તો મારે અહીં વધારે વખત રહેવું યોગ્ય નથી, વારતે સત્વર અશ્વને પાછો ફેરવી પેસેપાર જાઉં. (અશ્વ પાછો ફેરવે છે, એટલામાં સારિકા અંતરીક્ષ આવી ગાય છે. કુંદન તે આશ્ચર્યતાથી સાંભળે છે.)

સારિકા—

ગજલ.

અજળ સનમકી અદાયે દેખી —(એ રાગ.)

અનુપમ તારૂં રૂપ વિલોકી, મોહિત ચિત્તવૃત્તિ બની છે મારી;
થશે ન શાન્તિ અન્ય ઉપાયે, શાન્તિરૂપ એક છપીજ તારી—ટક.
કલા ચંદ્રની વદને હરી છે, કામ મુરતી તુજ પ્રભુએ કરી છે;
જેમાં દક્ષતા ખરેખરી છે, વર્ણવતાં મતિ જળજળ હારી—અનુપમ.
લાગ્યોદયથી મળ્યો મને તું, નિમિષ માત્ર ન ન્યારો કરું હું;
તન મન ધન તુજને અરપું છું, સ્વીકાર તે મમ પ્રેમ વિચારી—અ.

(પાસે જઈ કુંદનને સ્નેહ દૃષ્ટિથી નિહાળે છે.)

કુંદનસેન—(તેને જોઈ એકદમ ચમકીને અશ્વ ઉપરથી નીચે ઉતરી) મરજી પ્ર-
માણે આકાશમાં ગમન કરનાર, રવેન્દ્રાએ વર્તનાર અને સર્વદા ઈ-
ન્દ્રિય પુરોમાં આશક્તી રાખનાર એવી ઓ માહા રૂપવતી ! તું
કોણ છે ? અને મારે પાસે આવવાનું કારણ શું ?

સારિકા—પ્રીય રાજકુમાર ! હું ત્રિયા રાજ્યમાતા કામકલાની સારિકા
નામે કંચની છું, અને તારી પાસે આવવાનું કારણ પ્રથમથીજ
પ્રકાશિત થયું છે, એટલે કહેવાની કરી જરૂર નથી.

કુંદનસેન—પણ તે શું ?

સારિકા—માત્ર તારા ગુણકથનનું મારા મુખથી ગવાયલું ગાયન.

કુંદનસેન—વાહા ! નિરાધાર મનુષ્યોને મોહપાશથી બંધન કરવાને
યુક્તિઓ રચવામાં તો તું પ્રવીણ જણાય છે.

સારિકા—ઓ સુંદર તનના માનવી ! આવેળા જ્ઞાનની વિશેષતા
દેખાડવી એ તારી યોગ્યતાને છાજતું નથી. કારણ—તારા ભવિષ્યની
કલ્પના કરવાને આ બલિષ્ઠ ભુમિની ક્રિયાજ માત્ર બસ છે.

કુંદનસેન—ભારે શું તારા મંત્રબળે મને વિયોગરૂપી તિવ્રાગ્નિમાં
બલાત્કારે ઝાંકાવવાનો તું વિચાર રાખે છે ?

સારિકા—ના મારો વિચાર એથી ઉલટાજ છે.

કુંદનસેન—આ દુનિયામાં કોઈ એવું દુઃખ નથી, કે જે વિયોગ દુઃખથી વધારે કહી શકાય.

સારિકા—જેમ “વિયોગ” શબ્દ બેદયુક્ત છે, તેમ “સંયોગ” શબ્દ આનંદયુક્ત છે. એ આનંદિત શબ્દનોજ અનુભવ કરાવવા તારી સમક્ષ હું હાજર થઈ છું તે છતાં તું કનિષ્ઠ તર્કે શામાટે બાંધે છે.

કુંદનસેન—સંયોગ ? કોની સાથે ?

સારિકા—મારી સાથે.

કુંદનસેન—ત્યારે તો મેં બોલવામાં ભુલ કરી.

સારિકા—કેમ હવે તો ઉદ્ધાસ થયો ?

કુંદનસેન—ઉદ્ધાસ નહીં પણ ઉદાસ તો ખરો.

સારિકા—વળી વિચાર પલટાયો કેમ ?

કુંદનસેન—વિચાર કંઈ પલટાયો નથી ? એકવાર મેં તને કહ્યું, કે વિયોગ દુઃખથી અધીક દુઃખ સંસારમાં બીજું કંઈ નથી. પણ મારી એ ભુલ હવે સુધરી. હું તો એનાં કરતાં પણ વધુ દુઃખ તારા સંયોગને માનું છું.

સારિકા—જે વૈભવને માટે સ્વર્ગમાં વસનારા અમરો નિરંતર શ્રમ કર્યા કરેછે, તે વૈભવ તારા સદ્ભાગ્યે તને સહેલાઈથી પ્રાપ્ત થાયછે, છતાં તારું મન સંકલ્પ વિકલ્પ કરેછે એ મોટું આશ્ચર્ય છે.

કુંદનસેન—તું ગમે તેવી અતિશયોક્તિ વાપરીને તારા મેલાપને વખાણે, પણ મારો તો એકજ નિશ્ચય છે.

સારિકા—તે નિશ્ચય કયો ?

કુંદનસેન—સ્વદેશમાં જવાનો.

સારિકા—સ્વદેશ તું કોને માનેછે ?

કુંદનસેન—મારી નગરીને.

સારિકા—કઈ તારી નગરી ?

કુંદનસેન—કુંદનસેને પોતાના નામથી વસાવેલી કુંદનપુરી.

સારિકા—કુંદનસેન કોણ છે ?

કુંદનસેન—તારી સામે વાત કરેછે તે.

સારિકા—(મનમાં) વાહ ! છે તો કોઈ ભાગ્યશાળી. (પ્રસિદ્ધ) પ્રવાસી ! સમયાનુસાર ચાલવું એ સમજીતું ખાસ લક્ષણ છે, માટે એ બધું છોડી દઇને એકવાર મારા કહેવાને માન્ય કર.

કુંદનસેન—(જરા દોષથી) ઓ સ્વહંદી સ્ત્રી ! મને તારી મુખમુદ્રા ના બતાવ. આ અનિશ્ચિત સંસારના ક્ષણિક વિલાસની ઈચ્છાએ નિર્દોષ પુરુષોને દોષિત કરવા એના જેવું અધમ કાર્ય બીજું કંઈ નથી.

સારિકા—ત્યારે તું મારા પરાક્રમથી કેવલ અગ્નિ છે.

કુંદનસેન—ગમે તેવી તું પરાક્રમશાલી હોય તેની હું પરવા કરતો નથી.

સારિકા—એમ છે ? મારા નમ્રવચનની તારા મનમાં લાગણી ન થઈ ? તો ખાતરી થવા માટે જો પ્રથમ તારા અશ્વનીજ ગતી કૃત્રી થાય છે તે.

(મંત્ર લાણી પીઠપર હાથ ફેરવે છે એટલે અશ્વ આકાશમાં જોવાઈ જાય છે)

કુંદનસેન—તારી જ્ઞાતજ એવી છે, એટલે તેમાં નવાઈ પાનવાનું કશું કારણ મને મૂકનાર નથી. પાંજરામાં પુરેલા વિકાળ સિંહની દુરથી એક નિર્બળ જનાવર ચેષ્ટા કરે તેને લીધે શું સિંહનું માન ઘટવાનું હતું ? આ વખતે કદી તું તારી ચાહના પ્રમાણે કરી શકી—પરંતુ ધર્મીસન આગવતો સર્વનો હક્ક સરખોજ છે. જ્યારે મારો દેવતાઈ અશ્વ ગયો ત્યારે હવે મારે એકલાને આ લયાનક જગામાં વધારે વખત વસતું શા કામનું ? (ચાલવા માંડે છે)

સારિકા—સમુર રે માનવી ! ક્યાં જાય છે ? એકવેળા જે કામ્યકાને આ પાર આવી કામરૂદેશની સ્ત્રીને નજરે પડ્યો, તે સ્વર્ગવાસી દેવ કાં ન હોય ? તે પણ અમારા મંત્રબળથી છુટી શકે નહીં તો તું માનવી શી ગણુતીમાં ! (કુંદન કંઈ ન ગણકારતાં ચાલ્યો જાય છે) કેમ માઈ નથી સ્મરણતો ! આખ ત્યારે સ્વાદ. (કંઈ મંત્ર લાણુવાથી અંતરીક્ષથી જલધારા પડે છે, તે લઈ, મંત્રીને તેનાપર નાખે છે એટલે કુંદન પાપટ બની જાય છે તો પણ આગલ ચાલ્યો જાય છે) રૂપાંતર થયું તોપણ તેના મનનો વેગ નરમ પડ્યો નહીં, માટે હવે મોહની મંત્રનોજ ઉપયોગ કરું. (હાથમાં જે પુષ્પ હતું, તે મંત્રીને પાપટ લાણી ફેંકી—હાથ લાંબો રાખે છે. પુષ્પ પાપટને લાગ્યું એટલે મંત્રના જોરથી ખેંચાઈ પાછો વળી સારિકાના હાથપર ખેંસે છે. તેને હર્ષિત થઈ.) કેમ પ્યારા કુંદન ! તમે જ્યારે કુંદનનાજ રૂપમાં હતાં ત્યારે મારા જેવું રત્ન તેમાં જડવાને યોગ્ય ધારતા નહોતા, પરંતુ હવે જ્યારે તમે શુકના રૂપમાં આવ્યાછો, ત્યારે તો સ્ત્રી તરીકે મને સારિકાનેજ પસંદ કરશો.

* (ધીમે ધીમે ચાલી જાય છે.)

પ્રવેશ ૬ ઠા.

સ્થલ—ગોપીચંદની રાજ્યસભા.

ગોપીચંદ, પ્રધાન, ખારોટ, કલાવંતની, દરબારીઓ અને હર.

(દરબારીઓ પોતપોતાને આસને બેઠા છે, એટલામાં ગોપીચંદ પધારે છે.)

પ્રતીહાર—અખંડપ્રાદપ્રતાપ ગૌડઅંગાલાધિપતી ગોપીચંદ મહારાજને
ધણી—ખમા:

(સલાસદો ઉભા થઈ નમેછે રાજ આસને બેસવાથી સહુ કેઈ પાછા પોતપોતાના
આસને બેસેછે.)

વારોટ—

(કવિત મનહર.)

નિહાળી મત્ત ગયંદ, છુપે જેમ પશુવંદ;
ત્યમ જોતાં ગોપીચંદ, શત્રુઓ છુપાય છે;
સુખકંદ રૈયતને, દીનને આનંદકારી;
અખંડ કિરતી જેની, વિશ્વમાં ગવાય છે;
ધન્ય ધન્ય રાજ્યપદ, મોહમયી અનહદ;
પ્રતાપ પ્રાદ હમેશાં, વિશેષ વખણાય છે;
તિમિરને ટાળનાર, ગગનમંડળે ચંદ;
ત્યમ ગોપીચંદ 'ચંદ', અવનિનો ગણાય છે.

એક દરવારી—વાહવા ! આરોટ ! મહારાજને ઉપમા તો જેવી ઘટે
તેવીજ આપી.

વારોટ—એમાં શી નવાઈ ! રાજ ગોપીચંદ એ ઉપમાને યોગ્યજ છે.
કારણ—

સંવેચો.

• સાર અસારનું માપ કરી નિત, હામ ધરી 'નય' સાર મહે છે;
જ્ઞાન સુધા તણું પાન કરે નિત, વાણી વિનોદ પ્રવાહ વહે છે;
દીન અને ધનવાન તણું, સનમાન સમાન પ્રકાર ચહે છે;
કેશવ રંજન થાય નિરંતર, કાર્ય વિશેષી કૃપાળ રહે છે.

ગોપીચંદ—મંત્રી ! આ આરોટને આપણા તરફથી એક ગામ આપજો.
ગુણીજનોને આશ્રય આપવો એ રાજનો મુખ્ય ધર્મજ છે.

પ્રધાન—મને પોતાને એમનો અનુભવ લાંબા વખતનો છે, બહુ શાણા
અને સંતોષી છે. ધણુંકરીને રાજઓએ તો એવા અંદીજનોને સ-
હાય થવુંજ ઘટે છે.

વારોટ—(રાજ ધન) મહારાજ ! રાજની ખરી ખુખી છે, તે તો આપ-
માંજ ઝલકી રહીછે. ધન્ય છે આપની વારતવિક ઉદારતાને. કેમકે—

સાગરપાસ સુરત રહ્યાં પણ, સાચવતો સરવે પરકાજે;
પંડિત સ્વાર્થ સિવાય કરે શુભ, ભાષણ નિત્ય વિશાળ સમાજે;
મેઘ પરાર્થ કરે જગ શાન્તિ, ખરેખર રત સમેજ નિવાજે;
રાજની રીત અને સમપ્રીત, સુનીત સુજણ સમીપ બિરાજે.

પ્રતીહાર—(આવાને) મહારાજ, આપણા નમરની કલાવંતની આપના જન્મદીવસની ખુશાલીમાં ગાયન તથા નૃત્યથી આપનું મનરંજન કરવા સભામાં આવવાની માગણી કરે છે.

ગોપીચંદ—હીક છે, તેને આવવા દે.

પ્રતીહાર—જેની આજ્ઞા.

કલાવંતની—(આવાને નમે છે.)

બારોટ—૩૫સુંદરી ! તું પણ હીક સમયપર રંગમાં રંગ જમાવવા આવી. માટે હાલમાં તો વસંતરત્નને અનુકૂળ એવો જે શૃંગાર તેજ તારા સુંદર સ્વરથી વર્ણવ.

કલાવંતની—બહુ સાં.

રાગ—હોરી.

મોહનની માયામાં મોહની, છે બલવંત અનંત—ટેક.
નરનારીની જોડ બનાવી, જ્યાં સ્નેહ ઝળું ઝરંત;
એ જઅર્થે ઝરણું ઝીલતાં તો, લક્ષ ખસ્યા ને ખસંત—મોહનની.
પૌષ્ટિક મોજન અનુકુળ વાયુ, જન વૈભવથી હસંત;
કામવિકાર પધ્ધી બહુ ધાતાં, લોક અપાર ફસંત—મોહનની.
એવી મોહની આ અબલાને, સતાવવાને ધસંત;
જીતી જનાર નથી કોઈ જગમાં, અદ્ભુત કળ ફળવંત—મોહનની.
પારધી જોરથી મોહરૂપી બહુ, મારવા તીરકસંત;
મેળવી કંથ પ્રાણેશ બચાવે, જોડ જેથી વિલસંત—મોહનની.

ગોપીચંદ—(ખારોટને) સ્થીર મનને ચલિત કરનાર એવા શૃંગારિક . ગાયનો તે શું રાજ્યસત્તા અલાવનારને સાંભલવા ઉચિત છે ?

બારોટ—સારે આપ શું અનુચિત ધારો છો ?

ગોપીચંદ—હા. મારી ધારણા તો કંઈ એવીજ છે.

બારોટ—સર્વદા રાજખટપટમાં ઘેરાયજા મનને વિશ્રાંતિ આપવા માટે પરમ ધાર્મિક અને નીતિમાન રાજાઓમાં પણ એ ચાલતી આવેલી રીતી છે. એથી કરી કંઈ વિચારવાનને વિકાર થતો નથી.

ગોપીચંદ—કાલેકરીને થયા વગર રહે નહીં. (હેર આવાને ગોપીચંદના કાનમાં કંઈ કહે છે.)

(ખેદયુક્ત) પ્રધાનજી ! આ કલાવંતનીને તુષ્ટીદાન આપી રવાને કરી સભા વિસર્જન કરો.

પ્રધાન—જેવી આજ્ઞા. પ્રતીહાર ! મહારાજની આજ્ઞાપ્રમાણે કર.

પ્રતીહાર—(મોટી) કચેરી ખરખાસ્ત.

(પ્રધાનવિના સર્વે જાય છે.)

ગોપીચંદ—(નિશ્વાસ નાંખી) આહા: અંતે વાત ખરી ઠરી. (સંકોપ)
આ દુનિયામાં ધર્મને ખ્દાને શીશી ઠગાઈ ચાલે છે—પ્રધાન—

પ્રધાન—(પાસે આવીને) આગ્રા મહારાજ.

ગોપીચંદ—આપણે ધારણે ઉપાય લેવોજ નેશે. માટે ચાલો, કહું હું સરવે.

(જાય છે.)

પ્રવેશ ૭ મો.

સ્થલ—કામકળાનો ખાગ.

મચ્છેંદ્રનાથ, માલણ, કામકળા, શીતકલા અને દાસી.

મચ્છેંદ્રનાથ—(ખાગમાં પ્રવેશ કરીને) કામ્યકાનદી ઉતરવા પછી જે પ્ર-
દેશ આવે છે, તે કામરૂદેશ છે, એવું હું સ્વપ્નમાં પણ નહોતો જાણતો.
જો પેણા પ્રવાસી ના મળ્યો હોત, તો હું શંકામાં ને શંકામાં વળી કોણ
જાણે ક્યાંય ચાલ્યો જત. યસ, હવે તો આજ કામરૂદેશની સરહદ છે
એમ મને ખાતરી થાય છે. કેમકે—આ દેશવિષે જે જે વાતો ચાલે છે તેતો
માત્ર આસપાસના કુદરતી દેખાવોથીજ સાચી ઠરે છે. (જરા વિચાર કરીને)
આહા: મેં પણ જગજો તડાકો માર્યો છે, આટલો મોટો પંથ—તે તો મેં
ખાનપાનનું ભાત રાખ્યાવગર થોડી મુદતમાંજ કાપી નાંખ્યો. ખરું છે કે
ધારેલું કામ પાર પાડવાને ઉસ્કેરણીની જરૂર છે, જો કોઈ ઉસ્કેરનાર
હોય, તો અપૂર્ણ ઉત્સાહ પૂર્ણ કરવાને ઉત્તેજન મળે છે. (ચાતરક જોઈ)
વાહ! આ ખાગની રચના પણ કોઈ તરેહવાર છે! જાતજાનાં રોપાએ
કૃષ્ણકુલરૂપી અલંકારો પ્હેરીને પોતાની ગુપ્ત છટા દેખાડવાને આતુર થયા
હોય એવું લાગે છે! વિવિધ ભાતનાં પક્ષીઓ પણ ઈશ્વર તરફથી અપ-
યક્ષી એવી જે પાંખ તેનો—આકાશમાર્ગે પોતાની અલૌકિક ગતિ અતા-
વીને આજસુને ઉઘોગી કરવા—રાગ દ્રેષના વિચારમાં ખેદ કરનારા લો-
કાને વૈરાગ્યરૂપી આનંદમાં રહેવાનું સુચવવા—અને સ્વભાવિકરીતે મ-
ળેલા ગુણને અનાદર ન કરતાં વિવેકથી પરમાર્થમાં લઈ જવા કેવો
ઉપયોગ કરે છે! હા! હું પણ સ્વાર્થ નહીં, પરંતુ પરમાર્થ માટેજ આ-
વ્યોધુ. આ કામરૂદેશની અવગણના કરવાને અહલે સ્તુતિજ થવી જો-
ઈએ. કેમકે—જો એવા દેશ આ ભૂમિમાં ન હોત, તો હું જેવા નિરપૃહ

અને શ્રુતેન્દ્રિય પુરૂષની પરીક્ષા શી રીતે થઈ શકત ? અરે ! મારી યોગ-
વિદ્યા પાસ કામરૂદ્દેશની કલા કંઈજ નથી. એ તો તુચ્છ વિચારના
સંસારી ડરે. જેમ કમલમાં પ્રીતિવાન એવા જે ભમરા, પ્રેમાંધ થઈને
કમલમાંજ પ્રાણુ ખુએછે, તેમ સંસાર સુખમાં વસનારા એવા જે મનુ-
ષ્યરૂપી ભમરા—તે કામરૂદ્દેશરૂપી કમલમાં પ્રેમાંધ થઈને પ્રાણુ ખુએછે.
પણ શું ? હું જે ખરે ત્યાગી પુરૂષ તેને વશ કરવાને આ વિશ્વમાં કોઈ-
એ જન્મ ધર્યો હશે ? નહીં કદીજ નહીં. ઓ મન ! હવે નિર્ભય બનીને
આલ પેલા વડના વૃક્ષ તળે બેસીને પ્રાણીમાત્રનું રક્ષણ કરનાર એવા જે
સ્વયંપ્રકાશી ઈશ્વર તેનું આરાધન કરીએ. (બિસીને પ્રાર્થના કરેછે.)

૫૬—રાગ કલ્યાણ બોપાલી.

વિનવું પ્રભુ જન હિતકારી, વિશ્વદેવ બલવાન ધરાપર;
ધર્મ ધ્વજ કરધારી—વિનવું—ટેક.
ભક્ત વિગત કરનાર તુંજ છે, અવર નથી દુખહારી;
જ્ઞાન પ્રકાશક રંજનકારી, તુંજ ગતિ અતિ વિધ ન્યારી—વિશ્વ.
આધિઆધિ અને ઉપાધિ, એ ત્રણમાં સંસારી;
મોહવડે લપટાઈ ગયા છે, તેને ક્ષે તું ઉગારી—વિશ્વ.

માલળ—(રાજદ કાને પડવાથી આવડને સ્વગત) આ તો છેક નવાઈની વાત !
જુગતા જુગ વહી ગયા પણ કોઈ આના જેવો મસ્ત પુરૂષ ભાગ્યેજ
આવ્યો હશે. આજ કામકળાના નશીબે ખરું જોર ક્યું છે. ફીક છે માઈ
પણ કામ થશે. (મસ્ત) જોગીરાજ ! તમે આ બાગમાં ફીક આવી ચ
જા હો ! અમારાં બાઈસાહેબ તમને બહુજ ખુશી કરશે.

મચ્છેંદ્રનાથ—(દોષ કરીને) અરે વહી તું કોણ છે ? સત્વર જેમ આવી તેમ
પાછી જા. હજુ તો અહીં બેસીને જરા હરિકીર્તન ગાયું ત્યાં એક તો—

માલળ—(અિકદમ વચ્ચે) હું એક નથી, અહીંતો એક બીજા કરતાં સરસ
જેવી જોઈએ તેવી સેંકડો મલી શકશે. પણ તમારે ક્યાં ધણીનું
કામ છે ? તમે તો કામકળાનેજ લાયકના છો.

મચ્છેંદ્રનાથ—એટલું બધું તને પુછે છે કોણ ? જે બાલી ભજનમાં
ભંગ કરવાને આવી ?

માલળ—હમણાં અમારાં બાઈસાહેબ કામકળા આવવાના છે. આ બાગ
તેનો છે એટલે પછી તમારું ભજન અને બજન—સરવે સુકાઈ જવાનું.

મચ્છેંદ્રનાથ—અરે બેશરમ—કુલટા—દુરવાદ કરતી જાય છે કે નહીં ?
પાપિણી ! તને અહીં તેડાવી કોણ ?

માલળ—આ પુષ્પવાટિકાએ. કારણ—હું એની રક્ષણ કરતા માલણ છું.

મચ્છેંદ્રનાથ—તું ગમે તે હો. તે જાણવાની મને કશી જરૂર નથી. માફ કરેલું તો માત્ર એટલું જ છે કે, ભગ્નમાં લંગ પાડવા તું મારી સામે શા માટે આવી છે ? જે મને વધારે છેડીશ તો મારે તને શાપ દેવો પડશે.

માલળ—આપની મરજી વિરુદ્ધ હું કોઈ પણ રીતનું પગલું ભરવા ઈચ્છતી નથી, પરંતુ મારા તરફથી ભેટદાખત આ એક પુષ્પમાલ આપના કંઠમાં ધારણ કરો.

મચ્છેંદ્રનાથ—વધારે હડાપણ ન ચલાવતાં થા અહીંથી વેગળી. એવી માળ અમને યોગીને શા કામની ? કોઈ ભોગીને આપ કે દુશ્ન પ્રાપ્તિ થાય.

માલળ—આપને પણ થોડા વખતમાં ભોગી થવું જ પડશે.

મચ્છેંદ્રનાથ—દુહા ! એવાં દુર્વાચ્ય વદનામાં તું મોટાઈ માને છે ? અથવા શું મારો તને ભય નથી ? જ તારે મારે નહીં તો બાલીને ભસ્મ કરીશ. (ચમટા ઉપારંભ)

માલળ—ક્ષમા કરો મહારાજ હું જાઉં છું. (સ્વગત) એ આપણું કામ નહીં, બાઈસાહેબ પધારશે ત્યારે એની મેળે ઠેકાણે આવશે. (જાય છે.)

મચ્છેંદ્રનાથ—આ તો ખરેજ આશ્ચર્ય ! અસારથીજ આ પ્રમાણે એ સંખણિયો કંટાળો આપવા લાગી ! એનાથી બીજું તો કંઈ થવાનું નથી, પણ મારે કોધાવેશમાં કંઈ કરેલું પડે અને ભગ્નમાં લંગ પડે એ અયોગ્ય. (સ્મૃતી ધવાધી) હાં ! એનાથી દુર રહેવાને આપણી પાસે ધ્યાનસ્થ થવાનો રસ્તો ક્યાં નથી ? ચાલને ! એમજ કહું એટલે બધી પીડાપતે. (ધ્યાનસ્થ થાય છે.)

કામકલા—(સખીઓ સહીત માતીમાતી આવે છે.)

પદ—કુંજતણે વન જઈયે. (એ રાગે)

મનુષ્યનાં મન હરીએ, મંત્રજળે મનુષ્યનાં મન હરીએ—ટેક.

મધુર વચને મહાપુરુષને, ક્ષણમાં સ્વાધિન કરીએ—મંત્રજળે.

પુષ્પ પવન લમ સુખકર ભોજન, ત્રણસાધનથી તરીએ—મંત્રજળે.

બાણ મોહનું નરને મારી, અવશ્ય તેને વરીએ—મંત્રજળે.

ચિત્તાકર્ષક મંત્ર રૂપીકર, ધનુષ્ય પ્રેમે ધરીએ—મંત્રજળે.

નવિન પુરુષને નિહાળી નયને, વશ કરતા નહીં ડરીએ—મંત્રજળે.

માલળ—(પુષ્પની માળા, મજરો વગેરે ભઈ આવીને સ્વગત) આજ મારા ભાગ્યને ઉદય થયો ખરો. બાઈસાહેબ પણ બરાબર વખતેજ આવી પહોંચ્યાં. બસ. જઈને વધામણી આપું એટલીજવાર. પછી તો માફ માન વધ-

વામાં કરી બાકી રહેવાનીજ નથી. (પ્રસિદ્ધ નમન સહીત પુષ્પની માલા અને મન્જરા ધરીને) બાઈસાહેબ આજની આ માળા અને આ ગજરો શુભ-સૂચક છે. (આપે છે.)

શીતકલા—એ તારા માર્મિક વચનો યથાર્થ સમજી શકાતા નથી, માટે ત્રિચારાજ્ય માતા કામકળાને ખુદી રીતે સમગ્નવ.

કામકળા—ખુલાસો કરવાની અગત્ય નથી. (માલણને) કંઈ નવો શિકાર હાથ લાગ્યો છે કે શું?

માલણ—ધન્ય છે બાઈસાહેબ. આપની સમજાવવાની કળાને અને—

શીતકલા—(અિકદમ વચ્ચે) ખરું છે?

માલણ—હા. આજસુધી આપણા દેશમાં એવો પુરૂષ કદી આવ્યો હોય એવું મને યાદ નથી.

કામકળા—ક્યાં છે? ચાલ બતાવ!

માલણ—(આંગલીથી બતાવીને) જુવો, જુવો. પેલા વડના ઝાડ તળે ધ્યાન ધરીને કેવો મેઠો છે!

કામકળા—(જેઠને) આહા! કેવો મદોન્મત્ત. ખરેજ હું ભાગ્યશાલી.

શીતકલા—ખરી ભાગ્યશાલી. મહાતેજસ્વી પુરૂષ છે.

અકસર્ણી—માલણનું કહેવું ખરું તો પડ્યું.

માલણ—કેમ બાઈસાહેબ—ઈનામ લેવાને યોગ્ય કરીકે નહીં?

કામકળા—(મોતીને હાર પોતાના ગળામાંથી ઉતારીને) લે આ મુક્તાહાર. (આપે છે.)

માલણ—આહા! બાઈસાહેબ—મારું ભાગ્યતો ધાર્યા કરતાં પણ વધ્યું. (હાર સર્ઈ નમન કરે છે.)

શીતકલા—જો એમજ થયું તો તારા ભાગ્યોદય કરનારની ઈચ્છાને અનુકુળ આવે એવી પુષ્પની કુંચુકી તૈયાર કર.

માલણ—આપની આજ્ઞાપ્રમાણે કરવા આ ચાલી. (જાય છે.)

કામકળા—(મચ્છેન્દ્રનાથ પાસે સખીઆ સહવર્તમાન જઈને) પ્રીય શીતકલા! હું સમક્ષ રહી મારી સંગીત કળાથી જાગૃત કરું છું, તેટલામાં તારે ચિત્તાકર્ષક મંત્રનો પ્રયોગ ચાલુ રાખવો. (શીતકલા પાછલ રહી મચ્છેન્દ્રનાથના મસ્તકપર ગજરો ફેરવતી મંત્ર ક્રિયા કરે છે અને એક સખી પાંખાથી પવન ફાળે છે. કામકળા ગાથે છે.)

બનજરા—લાવણી.

(શુભ તારા, મેળુ ગણી શકે ગણનારા—એ રાગની.)

સુખ ન્યારું, સખી આજ પામ્યું મન મારું—ટેક.

તન શોભા અવશોકી નયને, ફિરણુ હર્ષનાં પ્રસરે;

સ્નેહ રેલ ત્યમ વહે છલકતી, લવિષ્ય ભાસે સાઈ—સુખ.
 પ્યાર તણી છે એજ નિશાની, પ્યાર યોગ્યતા લાવે;
 પતિ પ્રિયાના પ્રેમવિના કંઈ, નથીજ દુખ હરનાઈ—સુખ.
 ભાનુ પ્રકાશે અંધકારનો, નાશ પલકમાં થાશે;
 સમ જોડી મલવાથી મુજને, લાગે છે જગપ્યાર—સુખ.

મચ્છેંદ્રનાથ—(સ્વર, સુગંધ તથા પવનની અસરથી જન્યુત થઈને) ઈશ્વરભ-
 ક્તિમાં લંગ પાડનાર એવી ઓ અબલાઓ ! તમે કોણ છો ? અને
 આ પ્રમાણે મારી આસપાસ ફરી વલવાનું કારણ શું ?

શીતકલા—(સામે આવેને) આ ત્રિયારાજ્યનું રાજ્યાસન સેવનાર કામ-
 કળા આપ જેવા મહાન પુરૂષની સદાકાલ સેવના કરવા આવી છે
 તેનો અંગીકાર કરો.

મચ્છેંદ્રનાથ—તમારૂં ચાતુર્ય સંસાર પ્રેમી મનુષ્યોને બ્રહ્મ કરવાનું છે,
 પરંતુ યોગને ચાહનાર પુરૂષોને માટે તે નિષ્ફળ છે.

કામકલા—મહારાજ, યોગમાં તમને શું સુખ મળે છે, જે આપ
 તેના વખાણુ કરો છો ?

મચ્છેંદ્રનાથ—યોગ સ્થીર છે, અને માયા અસ્થીર છે; માટે યોગસુખ
 સર્વોત્તમ છે.

કામકલા—એ તો જ્યાંસુધી સંસારસુખ જોયું નથી, ત્યાંસુધી આ-
 પના મનમાં યોગસુખ સર્વોત્તમ જણાય છે. કારણ—

શાર્દૂલવિકીરિત.

સંસારે નરવેષમાં અવતરી, સેવી નહીં લાભની;
 આલોંગી નહીં નારિને પ્રીતિ થકી, તો કાયશા કામની ?
 વીધી હેતુ વિસારીને જગતમાં, ચારે દિશા આથડે;
 ખોયો જન્મ ઉદાસીમાં રહી સદા, શું લાલ એમાં જડે ?

મચ્છેંદ્રનાથ—ધિકાર છે એમ માનનારા મનુષ્યોને. જે સાંભલ—

શાર્દૂલ.

પ્રાણી માત્ર વિષે મનુષ્ય તનછે, અત્યંત જે કીંમતી;
 કામી તેનિ કરે અચેત બનીને, નિશ્ચેજ માહી ગતી;
 મિથ્યા વાદ કરી ખુએ કુમતિમાં, વિશ્રાંતિ સોના સમી;
 રવેચ્છાએ વરતી અતી મુદ્દજનો, ક્રિયા કરે કારમી.

કામકલા—ત્યારે જન્મ્યાનું સાર્યક શું ? કેમકે—

ગીતી.

વિદ્યુવદની મૃગનયની, હંસગતી ધરનારી કામાનો;
સ્પર્શ કર્યો નહીં જોણે, ખરેજ તેનો જન્મ વૃથા માનો.

મચ્છેંદ્રનાથ—કેવળ ખોટું ખરું શું છે તે જો—

ગીતી.

નિરગુણ રૂપ જગભરતા, આપાર જ્ઞાની સદચિદ આત્માનો;
શોધ કર્યો નહીં જોણે, ખરેજ તેનો જન્મ વૃથા માનો.

કામકળા—મહારાજ વૃથા જન્મ તો આવા જનોનો.

માલિની.

મૃદુવચન વદંતી, પૂર્ણ કામી સુરાગી;
સુશીળ લલિત પ્યારે, પ્રેમદા કોમલંગી;
નવલ મદ ભરેલી, નારિ સેવી ન જોણે;
મનુષ્યજનમ ખોયો, વિશ્વમાં આવી તેણે.

મચ્છેંદ્રનાથ—કોણે ખોયો સાંભલ.

માલિની.

સુખ અચલ નથી જે, સુંદરરીતી મળે છે;
સુખ અચલ ગણો તે, યોગથી જે પળે છે;
વિદિત ગુણ ન જાણ્યો, બ્રાન્તિમાં ભૂલિ જોણે;
મનુષ્યજનમ ખોયો, વિશ્વમાં આવી તેણે.

કામકળા—(મનમાં) હવેતો મોહમંત્રનો પ્રયોગ ચાલુ કરું, આપ્રમાણે
વિવાદથી વશ થાય એમ જણાતું નથી. મંત્રભણી પુષ્પની માળા
કંઠમાં આરોપિત કરીને—

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

સુહાર્દ પ્રિયવાદિની વિનવતી, જાણે ખીછ ઉર્વશી,
સુગંધે ફુલ પારિજાતક સમી, ઓછે સુધા, સ્નેહિ શી !
રાગે જેમ તિલોત્તમા અપસરા, દીપે મુખે ચંદ્રમા;
એવી માનુનિ જો મળે ભુતલમાં, તો સાર શું સ્વર્ગમાં ?

મચ્છેંદ્રનાથ—(મંત્રની અસર થવાથી જરા મોહમાં ઉતરીને) હા. તારું કહેતું
કેટલીક રીતે વાસ્તવિક છે. પરંતુ—

શાર્દૂલ.

રૂપાળી ગુણવંતી કોપીલસ્વરી, સેવે કદાપી ભલે;
આરાધે અવિનાશને નહિ કદી, તો સ્વર્ગ ક્યાંથી મહે ?
યોગી સંગ ગમે નહિ નિજ ઉરે, રામા કયાંહે ફસે;
એવા મોહમહીં નહીં જય કદી, ભોગીજનો પામશે.

કામકળા--એતો કેવળ કામાંધ થયલાઓને પરંતુ આપ જોવાઓને તો
ઈશ્વર ભક્તિમાં રહી ઉભય લોક સાધવાને મેં કહ્યો તેજ ઉત્તમ માર્ગ છે.
(કરીયા પ્રખતો ગજો તેના મસ્તક ઉપર ફેરવે છે)

મચ્છેંદ્રનાથ—(મોહાત ધધને) હાં ! એ વિચાર મને વધારે સારો લાગે
છે. કેમકે યોગવિદ્યામાં હું પૂર્ણ છું, હવે માત્ર સંસાર સુખ જોવાનું
બાકી રહ્યું છે. માટે એ પણ અવશ્ય અનુભવતું જોઈએ. શું ગૃહ-
સ્થાશ્રમીને સ્વર્ગ નથી ?

કામકળા--જુવો મહારાજ ! હવે આપને મારા કહેવાની પ્રતીતી થઈ ?

મચ્છેંદ્રનાથ--સત્ય છે. ગૃહસ્થાશ્રમ પાળવો અને મોક્ષપદ મેળવતું
એજ કઠિણ છે.

શીતકલા--ધન્ય મહારાજ ધન્ય છે. (કામકળાને ખતાવતે)

શિખરિણી.

મુખે ખીજે ઈન્દુ, ચપલ નયની પ્રેમલ અતી;
વિનોદે પુરી છે, વળી મૃદુસ્વરી સુંદર ગતી.
શરીરે શોભીતી, તરણ લલના આ મદભરી;
સ્વકારે તે સ્નેહે, ગણિ નિજ પ્રિયા આદર કરી.

મચ્છેંદ્રનાથ--સુંદરી ! તું સત્ય કહે છે. (કામકળાને) જો એમજ હોય
તો અહો કામકળા ! તારા સુચવેલા ધર્મમાં દિક્ષા લેવા સ્વસ્તીચાચન
તરીકે તારા મનોહર અને કોમળ એવા કંઈને આલ્સીંગન લેવા દે.

(આલ્સીંગન કરેછે.)

શીતકલા--વાહ ! ધન્ય છે આપની દિક્ષા લેવાની રીતીને. (જયછે.)

પ્રથમાંક સમાપ્ત.

અંક ૨ જો.

પ્રવેશ ૧ લો.

સ્થલ—એકાંત મેહેલ.

ગોપીચંદ અને એક સેવક.

ગોપીચંદ—રે ! ધિક્કાર છે ધર્મ નીમીત્તે અધર્મ પ્રવર્તાવનાર ધર્મ ગુરુ-
ઓને. સ્વર્ગે સંચરવા સજ થયેલા સદ્ગુણી મનુષ્યોને નષ્ટ કરી નરકે
મોકલનાર નિર્દયોનો નાશ ન કરતા તેને અધિક આયુષ્ય આપી. હું
પ્રભુ ! તું પાપનું પોષણ કરવા ધારે છે ? હા ! એમજ જણાય છે. જો
એમ ન હોય તો પવિત્ર ભૂમિને પાપી કરનાર એવા દુરાત્માનો નાશ
કાં સત્વર ન થાય ? અરે ! મૈનાવતી ! બહાલી ! પણ અવિવેકી માતા !
ઈશ્વર પ્રમાણે સર્વદા તારી સેવા કરનાર એવા આ પુત્રની દાઝે. તારા
અંતરમાં પ્રવેશ કરતી અનીતિનો અટકાવ ન કર્યો ? અરે તેમ નહીં
તો કારતી રૂપી પવિત્ર પ્રકાશને ઝાંખ લાગશે એવી પણ શંકા ન
આવી ? શિવ ! શિવ ! આ કેવો અપવાદ ! ગોપીચંદની માતા જલં-
દર ઉપર અનુરક્ત થઈ છે. રે ! નિર્દય પણ પુત્ર પ્રેમી માતા ! તારે
નામે પ્રજા તરફથી જન્મ પામેલા નિંદાચુક્ત આણુરૂપી વાક્યોનો
પ્રહાર હું શી રીતે સહન કરું ?

સેવક—(પ્રવેશ કરીને) મહારાજ ! પ્રધાનશ્રી જલંદરને સમાધીસ્થ પા-
લખીમાં નાંખી બાહ્યર આવી પહોંચ્યા, હવે આપનો શો હુકમ છે
તે કૃપા કરી કહેશો.

ગોપીચંદ—અશ્વશાલાના પાછલા ભાગ તરફ પેટ્રો જો કુવો છે, ત્યાં
તું જા. હું પણ હમણાજ આવી પહોંચું છું.

સેવક—જેવી આજ્ઞા. (જાય છે.)

ગોપીચંદ—અહો ભગવન ! એવા પાપીઓને પાપની શિક્ષા કરવા
સાધનભૂત મને કાં કર્યો ? (જાય છે.)

પ્રવેશ ૨ જો.

સ્થલ—સુંદર શેહેર પાસેનું એક અરણ્ય.

ગોરક્ષનાથ અને વિદુષક.

ગોરક્ષનાથ—(વડના ઝાડ તળે બેસીને ઈશ્વર ભજન કરે છે.)

ગજલ.

વિશ્વમાં સાચું તારું, નામ એક વિચારવાનું;
પ્રિતે ને બોલિયે તો, અંતે છે તે તારવાનું—વિશ્વ.

મતી તું આપ એવી, સર્વદા ઓ નાથ સૌને;
સુએના કોઈ વેળા, ધર્મને વિસારવાનું—વિશ્વ.

કૃપાળુ દેવ છે તું, આ સૃષ્ટિને પાળનારો;
નથી તારા વિના કો, સ્થળ અહીંઆ ધારવાનું—વિશ્વ.

મારા ગુરૂની શોધમાં ધણા દિવસ થયા હું દેશવિદેશ ફરતો ફરું છું,
પરંતુ હિલુભાગ્યે મને ક્યાંય દર્શન થતાં નથી. પાછળ રહેલા નગરમાં
મને એવી ખબર મળી કે, સુંદર શહેરમાં એક યોગી પધારેલા છે. એ
મારા ગુરૂ હશે એવી ધારણાથી હું અહીંઆ આવ્યો, પણ જ્યારે મેં પુ-
રતી તપાસ કરી ત્યારે મને મચ્છેદ્રનાથ ગુરૂને બદલે જલંદર ગુરૂ જ-
ણ્યાયા! હવે—(કાંઈને રૂદન કરતો સાંભળીને) અરે વળી આ કોણુ રહે છે ?
(સામેથી આવતો જોઈને) દેખાય છે તો કોઈ યોગમારગી.

વિદુષક—(ખેશ કરી રકતી) ઓ ! મારા ગુરૂ જલંદર નાથરે—(રહે.)

ગોરક્ષનાથ—(વિસ્મય થઈને ખેંદ્યો) અરે ! ગુરૂ જલંદર વિષે તું આ
શું બોલે છે ?

વિદુષક—ગોપીચંદ તમારી શી ગતી કરી-રે—(રહે.)

ગોરક્ષનાથ—શું ગોપીચંદ ?

વિદુષક—હા-મહારાજ. ગુરૂ જલંદર નાથને—(રહે.)

ગોરક્ષનાથ—બોલ જલદી. આટલો બધો રહે છે શાનો ?

વિદુષક—ગોપીચંદે અશ્વશાલાના એક કુવામાં—(પાછો રહે.)

ગોરક્ષનાથ—હાં હાં ! આગળ ચલાવ.

વિદુષક—નાંખી દીધા. અરેરે ! વળી લાદ કચરો અને ધાસ નાંખીને જ-
મીન જેવી જમીન કરી લીધી. ઓ:-મારા ગુરૂરે-એટલો બધો બોળે
તમારાથી કેમ ખમાશેરે-તમને તેમાં ખાવાનું કોણુ આપશેરે—(રહે)

ગોરક્ષનાથ—પણ જલંદર જેવા તારા મહાન ગુરૂને ગોપીચંદે વિના-
પરાધે કુવામાં શા માટે નાંખ્યો ?

વિદુષક—(ચાંકીને તેના અપ્પતરક જોતાં) કોણુ ગોરખનાથ ? ત્યારે તો
મહારાજ આંધળે બહેર કુટાયું ! મેં તો આપને કાનીફને ભરોસે કહ્યું-
ક્ષમા કરજો. (સ્વમત) વોય મારા આપ ! આ તો મેં બહુ ખોટું કર્યું !
હીક ચાલો ઉભા રહીશું તો વળી વધારે પડપુછ કરશે. (દોડી જાયછ.)

ગોરક્ષનાથ—આતો કંઈ આશ્ચર્ય જેવું લાગે છે! ગુરૂ જલંદર જેવા યોગીની પણ આ સ્થિતિ થઈ! માટે આપણે પણ ચાલો આપણા ગુરૂની શોધમાં પડીએ. (જાય છે.)

પ્રવેશ ૩ જો.

સ્થલ—રાજમેહેલનો વચલો ચોક.

ગોપીચંદ, સુલક્ષણા, રસિકમાલતી, કુમુદા અને રાજ્યમાતા
મૈનાવતી.

(ગોપીચંદ સ્નાન કરતો દેખાય છે. તેને કેટલીક સ્ત્રીઓ મરદન કરે છે. એક સ્ત્રી સુગંધી પદાર્થોના થાલ લઈને ઉભી રહી છે. એક ગુલાબજલની ઝારીથી મંદ ધારે પાણી સીએ છે. એ પ્રમાણે પોતપોતાયું કામ કરતી ગાય છે. મૈનાવતી મેહેલના ઝરખામાં બેઠેલી છે.)

રાગ—ખનજારનો.

સર્વે સ્ત્રીયો—

નૃપ જન્મોત્સવ દિન આજે,
વાજાનું મનોહર વાજે—ટેક.

કુમુદા—

બહુ હાર્યા થાય અંતરમાં,

સુલક્ષણા—(રસિકમાલતીને) સખી ચંદન દે મુજ કરમાં,

કુમુદા—

ગયું કોણ સુગંધી કાજે,

સર્વે સ્ત્રીયો—

નૃપ જન્મોત્સવ દિન આજે.—

રસિકમાલતી—(કુમુદાને) કર ગુલાબ જળની ધારા.

કુમુદા—(રસિકમાલતીને)

ભર્યા કસ્તુરીથી કર મારા,

સુલક્ષણા—(કુમુદાને)

એનિ કયમ તું મનમાં લાજે,

સર્વે સ્ત્રીયો—

નૃપ જન્મોત્સવ દિન આજે.—

કુમુદા—

સહુ યોગો અરગળ અંગે,

લઈ કેસર કિંચિત સંગે,

સર્વે સ્ત્રીયો—

ધન્ય પ્રાણનાથ બિરાજે,

નૃપ જન્મોત્સવ દિન આજે.—

મૈનાવતી—(ઝરખામાં બેઠેલી હતી, તેની નજર ગોપીચંદ તરફ જવાથી) આહા !

વિશ્વની રચના કેવી ખોટી છે ! કામદેવને મોહ પમાડે એવી આ મનુષ્ય દેહ જેની આસપાસ આ સુંદર સ્ત્રીઓ મોહિત થઈને વેશનીપેઠે વીંટળાઈ વળી છે, અરેરે ! તેજ કાયામાંથી જ્યારે આત્મા ઉઠીને ચાલતો

થશે, સારે એ નિર્ભય દેહ જોનારને કેવી ભયંકર લાગશે ! અહો પ્રભુ !
આવી ઉત્તમ કાયાને અમર કાં ન કીધી ? અરે ! એના કરતાં શું એના
પિતાની કાયા સુંદરતામાં ઉતરે એમ હતી ? ગુણ, રૂપ, શૌર્ય અને કીર-
તીનું ધાનજ હતું, તોપણ જ્યારે કાળે આવી પોતાની જાળ ખીછાવી,
ત્યારે તે સુંદર દેહની ચપટી રાખ પણ હાથ ન આવી ! (મદમદ કરે.)

મંદાકાન્તા.

શોભીતી આ કૃતિ શરિરની, કેવી સારી પ્રકાશે,
જોતાં રંગે કનક સમકે, સ્વર્ગનો ઇન્દ્ર ભાસે;
આહા! તે એક ક્ષણભરમાં, કાળનો ભક્ષ થાશે,
રીદ્ધિ સીદ્ધિ સ્મૃદ્ધિ સ્ત્રી, પછિ કદી, રે ! નહીં સાથ જાશે.

(આંખમાંથી આંસુ પડેછે.)

ગોપીચંદ—(આંસુનો એક બિંદુ પોતાના ગ્રાહ પર પડવાથી) પ્રીયા સુલક્ષણા !
એકાએક ગાલઉપર અંતરીક્ષથી આ જલબિંદુ ક્યાંથી પડ્યો ! નથી
વર્ષારતુ કે હોય—તેમજ આકાશ પણ સ્વચ્છ છે.

સુલક્ષણા—સ્વામીનાથ ! આપનાં માતૃશ્રી મેહેલના ઝરખામાં કંઈ વિચાર-
રમાં એટલાં હતાં, અને તે વિચાર મને બહુ ઊંડો લાગતો હતો; જેનાથી
તેના લોચનમાં જલ ભરાઈ આવ્યાં હતાં એવું સ્પષ્ટ રીતે દેખાયું.

ગોપીચંદ—(આશ્ચર્ય પામી) એ જલબિંદુ તે મારી માતાનાં અશ્રુ ! આ-
પ્રમાણે શોકાતુર થવાનું કારણ શું ? અરે—મારી હયાતીમાં મારી મા-
તાને હુલનવાર કોણ છે ? પ્યારી સ્ત્રીઓ ! મારું સ્નાન પૂર્ણ થયું છે,
(શરીરે સાદાં વસ્ત્રો પહેરે છે.) હવે તમે સર્વે અંતઃપુરમાં જાઓ, કેમકે આ
ગર્ભિત બનાવનો મારે અવશ્ય ખુલાસો મેળવવો જોઈએ, વહાલી
કુમુદા ! હું મારી માતૃશ્રીની પાસ જવા તૈયાર થયો છું, માટે મારા ઉમદા
વસ્ત્રો લઈને તું મુક્તા મેહેલમાં તેની પેહેલાં આવજે. (સર્વે જાયછે.)

પ્રવેશ ૪ થો.

સ્થલ—જંગલનો એક ભાગ.

કાનીફ, ગોરક્ષનાથ, નીમનાથ અને તેના એ પક્ષના સંગીઓ.

કાનીફ—(એક બાજુએથી પોતાના સંગીઓ સહીત ગાતો ગાતો પ્રવેશ કરેછે.)

પદ—રાગ કારી.

રે ! સુભાગી જન-યા ઉપકારી—

ઉરમાં દયા સત્ય ધારી—ટેક.

માનવ દેહનો માર્ગ કદણુ છે, નથી પશુ પક્ષિ સુરારી;
જ્ઞાનરૂપી દર્પણમાં જોતું, વીવેકે સર્વ વિચારી-રે ! સુભાગી.
ઉત્તમ કૃતવિન આ દુનિયામાં, આવી થયો અપકારી;
શરણાગતને કામ ન આવ્યો. સાચી કરણી વિસારી-રે ! સુભાગી.
જન્મ સફલ જો કરવો હોય તો, દુર્બુદ્ધિ દે તું વિદારી;
જોડ પ્રીતિ જગજીવન સાથે, શિખ આ આનંદકારી-રે ! સુભાગી.

(પાછળના ભાગમાં આદ્યા જાય છે.)

ગોરક્ષનાથ—(સંગીઆ સહીત માતો ગાતો એક ખાન્નુએથી પ્રવેશ કરે છે.)

પદ—(જો જગી જો જગી મુરખ-એ રાગનું.)

લક્ષ્મીમાં લોભાણો જન તું, લક્ષ્મીમાં લોભાણોરે;
અવધ આવી નિજ દેશ જવાની, ત્યારે બહુ ટુટાણોરે—ટેક.
ઘેસાનો તું કરી સંધરો સ્વજનમાં પંદ્રાણોરે;
પણ તારાથી યશનો પાયો, કદી નહીં નંખાનોરે—લક્ષ્મી.
જન્મ ધરી કોટિ આ જગમાં, મિથ્યા તું અથડાણોરે;
એક તો આવ્યો તું અન્નણ્યો, પછી જ્ઞાનવિના ભટકાણોરે—લક્ષ્મી.
કુડતણી રચના રચવામાં, અરથીથી વખણાણોરે;
પરમારથમાં પ્યાર ન આણ્યો, સરવાળે મુંઝાણોરે—લક્ષ્મી.
ધનમદમાં તું અંધ બનીને, ચિન્તામાંહિ ચણાણોરે;
માયાના ઉલટા પડદાનો, બેદ લેતાં ભરમાણોરે—લક્ષ્મી.
દુર્જનરૂપી કાદવના તું, છાંટાથી છંટાનોરે;
આત્મવિચારરૂપી મણિપારસ, તજી ગ્રહે કાં ખડાણોરે—લક્ષ્મી.

કાનીફ—(પાછો આવે છે તે ગોરક્ષનાથને જાઘને)ઓહો ગોરક્ષનાથ ! આદેશ.

ગોરક્ષનાથ—આદેશ કાનીફ આદેશ. (બીજા સંગીઆપણ એક બીજાને આદેશ કરે છે.)

કાનીફ—વાહવા ! આજ તમારો મેલાપ અમને ફીક થયો.

ગોરક્ષનાથ—હું પણ બહુ આનંદ પામ્યો છું.

નીમનાથ—(કાનીફને) આપ મંડલસહિત આમ ક્યાં પધારવાના છો !

કાનીફ—ગુરૂની આજ્ઞાપ્રમાણે ધર્મ પાળનારા અમોએ, હાલમાં સેત-
બંધુરામેશ્વરનાં દર્શન કરવાનો વિચાર રાખ્યો છે.

ગોરક્ષનાથ—વાહ કાનીક ! જલંદરનાથનો પંથ તો કેવળ ન્યારોજ છે !

કાનીક—હાં ! અમારા પંથ જેવો ઉત્કૃષ્ટ પંથ એકે નથી.

ગોરક્ષનાથ—(જરા હસીને) એમકે—પણ કાનીક ! સર્વવ્યાપક રામ તો દેહરૂપી દેવળમાં ખીરાજમાન થયા છે, ત્યારે હવે છેક રામેશ્વરસુધી શામાટે જવું પડે છે ?

કાનીક—અમારા પંથમાં ગુરુએ સાકાર મતનું પ્રતિપાદન યથાર્થિત કર્યું છે, કેમકે પ્રત્યક્ષ પ્રતીમાનું ધ્યાન કરવાથી ચિત્તને શાન્તિ મળે છે; અને અજ્ઞાનીઓને ઈશ્વરમાં અભીરૂચી થવાને એના જેવું એકપણ ઉત્તમ સાધન નથી.

ગોરક્ષનાથ—અને એ બ્રાન્તિમાંજ લોકો વેદ ધર્મ વીસરી ગયા છે. સર્વવ્યાપક ઈશ્વરે પંચતત્ત્વો ઉત્પન્ન કરેલા છે. તેમાંના એક તત્ત્વ એટલે ધાતુ પાપાણાદિને ઈશ્વરરૂપ માની તેના ઉત્પન્ન કરનારને ભુલાવે એવો જે પંથ—તે શામાટે ઉત્તમ ગણાવો જોઈએ ?

કાનીક—વાહવા ! ગોરક્ષનાથ ! મચ્છેન્દ્રનાથ કરતાં પણ આપનો નિરાકારમતને પુષ્ટી આપવાનો વધારે ડોલ ઘાલતા જણાઓ છો.

ગોરક્ષનાથ—આપ ભુલો છો. દાંભિકોનીપેટે હું કેહનાર નહીં, પણ કરનાર છું. (જરા રહીને) વાહ કાનીક ! આપણે ઘણેકાજો પાછા મળ્યા, તો જરા વિદ્યાવિનોદ કરી મનને આનંદ આપવા થોડા પ્રશ્નો પુછવા ઈચ્છું છું.

કાનીક—હાં ! પુછવું હોય તે ખુશીથી પુજો. હું ગુરુપ્રતાપે જે સભ્ય હશે તેજ કહીશ.

ગોરક્ષનાથ—આ વિશ્વમાં ભય શાનો ? અંધ કોણ ? અને સાચો શૂરવીર કોને કહેવો ?

કાનીક—સાંભળીએ ગોરક્ષનાથ. આ સંભારમાં સર્વથી વધુ ભયંકર મહોત. સન્માર્ગ છોડી કેવળ માયાનેજ વશ થયો તે અંધ. અને કામક્રોધાદિ પશુરૂપને છતે તે શૂરવીર.

ગોરક્ષનાથ—આ સૃષ્ટીમાં આશ્ચર્ય શું ?

કાનીક—સ્મશાન વૈરાગ્ય. એટલે સ્મશાનમાં આપણા સ્નેહીને એ-લમાં બલતો જોઈ જે વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાયછે, તેને ઘેર આવી સહજ-વારમાં વીસરી જવો એજ મોટું આશ્ચર્ય.

ગોરક્ષનાથ—તમારા તરફથી સમયોચિત ઉત્તર સાંભળી હું અત્યંત સંતુષ્ટ થયો છું.

કાનીફ—મારે પણ કેટલાક પ્રશ્નો પુછવાની ઈચ્છા છે, વારતે તેના ઉત્તર આપ પણ યથાર્થ આપશો.

ગોરક્ષનાથ—ખરા આનંદથી પુછો. હું પણ આપને ગુરૂપ્રતાપે ઉત્તર આપી શકીશ.

કાનીફ—સંત કોણ ?

ગોરક્ષનાથ— માલિની.

સુખ દુખ જ્યમ લાગે, આપને ચિત્ત જેતું;
લય સકળ જીવેને, લાગશે સદ્ય એતું;
મનુષ્ય મન વિચારી, એમ જે જ્ઞાન જાણે;
સરવ જન વખાણી, સંત તેને પ્રમાણે.

કાનીફ—ભક્ત કોણ ?

ગોરક્ષનાથ— માલિની.

નિયમિત પ્રભુ આજ્ઞા, માનિયે એજ ભક્તી;
જીવે તિલક તાણે, ડોળની તેજ ચુક્તી;
પ્રભુપ્રીતિ મન રાખી, નીતિજે ચિત્ત સ્થાપે;
ગુણિજન સહુ તેને, ભક્તનું નામ આપે.

કાનીફ—ધર્મનું મૂળ શું ?

ગોરક્ષનાથ— દોહરો.

અવર સર્વ પાપંડ છે, ગ્રહે કરી જન ભૂલ;
દયા દાનને દીનતા, એજ ધર્મનું મૂલ.

કાનીફ—ચાંડાળ કોણ ?

ગોરક્ષનાથ— માલિની.

હરિ હરિ મુખ બોલી. કૃત્ય કુડાં કરેછે;
પરધન પરદારા, પ્રેમથી જે હરેછે;
રમિ કપટની બાજી, ચાલતો ભક્ત ડોલે;
અધમ નર ગણુએ, એહ ચાંડાળ તોલે.

કાનીફ—વાહ ! ઉત્તર તો બહુ ઉત્તમ આપ્યા. વાર કંઈ ક્રિયા જાણો છો ?

ગોરક્ષનાથ—ક્રિયામાં મારા ગુરૂથી કોણ અધિક છે ? જીવે ગુરૂપ્રતાપે પાપનું શું પરીણામ થાયછે તે પ્રત્યક્ષ દેખાડું. (ગોરક્ષ પાતાની પાસના દંડ નેપથ્ય ભણી ફેરવેછે. ભયંકર અંધકાર થાયછે, ચમત્કૃતિમાં રૌરવ નામકું નરક દેખાયછે, જેની ચારે બાજુએ ચાર વિક્રાળ ચમત્કૃતો લોહદંડ લઈને ઉભાછે. આજીબાજી સિંહ, વિષધર સાપ, વીંછુ અને તીક્ષણ ચંચુવાળા ગોધ કુંડભણી ફૂંટી કરી બેઠાછે.)

૧. એક પાપી પ્રાણી—(કંઠમાંથી ડોક પહાર કાઢાઈને) અરેરે! આ ભારી કેવી ગતી! હું ડોણુ હતો? ખીન્ન પ્રાણીએને અહીં આ આવતાં અટકાવી સ્વર્ગે મોકલનાર ધર્મગુરુ! અરે! તે હું આ રૌરવ નરકમાં વલ્લખાં મા-રૂંછું! જેવેલા ઈશ્વર પ્રમાણે મારું માન હતું. હજારો સેવકો તારણની આશાએ મારે શરણે આવતા—અને જ્ઞાની થઈ ધર્મ માર્ગે જવાની ઈચ્છાએ મને ભોમીયા; તરીકે માનતા—અરેરે! તેનાજ નેત્રો ઉપર મેં અજ્ઞાનરૂપી અંધકારના પડદા નાંખી તેને કુમાર્ગે ચડાવ્યા! શાન્તમય એવા ઈશ્વર, તેનું પદ પામવા જનારાઓને પ્રપંચની જાળમાં ફસાવવા મેં કેટલા પાપાંડ ચલાવ્યા—હાય! હાય! મારાં દુષ્કર્મો કેટલાં કહું—રે—

૧. લોચમદૂત—ઓ પાપના પોષણથી પુણ્યમલા પાપી પ્રાણી! હવે આ તારો પશ્ચાત્તાપ નિષ્ફલ છે. જેવેલા ઈશ્વરે તને ધર્મરક્ષક ઠરાવ્યો હતો અને તે શાસ્ત્રમાં જોયું હશે કે તારું કર્તવ્ય શું હતું, એમ છતાં તે પ્રમાણે ન ચાલ્યો તો હવે પસ્તાવો શા કામનો? પાપી જ અંદર. તને નિશ્ચિતે એક શ્વાસ પણ ન લેવા દેવો એવી યમદેવે આજ્ઞા કરી છે. (લાહદંડ મસ્તકમાં મારે છે, સર્પદંશ કરે છે, વીંછુ કરડે છે, સિંહ પીઠમાં પંખો મારે છે, ગીધ આંખમાં ચંચુપ્રહાર કરે છે.)

પ્રાણી—હાય! હાય! મારાં પાપ! તારી વેદના હું શી રીતે વેઠું? (ભયંકર ચીસ પાડી નરકમાં ડુબકી મારે છે. જેમાં રહેલા તરેહવાર જંતુઓ અટકા લે છે. તેથી પાછા ઉપર આવે છે.)

ગોરક્ષનાથ—(પાછા દંડ ફેરવે છે સર્વ અદૃશ્ય થઈ જાય છે.)

કાનીફ—ધન્ય છે ગોરક્ષનાથ, જેમ તમે નાસ્તિકોને મલતું નરકનું દુઃખ દર્શાવું, તેમ હું આસ્તિકોને મલતું સ્વર્ગનું સુખ દેખાડું. (કમંડલમાંથી જલની અંજલી ભરી, મંત્રોને નેપથ્ય લાણી છાંટે છે. અલૌકિક પ્રકાશ થાય છે. વૈકુંઠમાં એક મણિમય મેહલ દેખાય છે. જેમાં એક સ્ફટિક મણિના હોડાળા ઉપર વિષ્ણુ પાઠેલા છે. લક્ષ્મી ચરણ તળાસે છે. આબુખાંબુ દેવતાઓ માનસિક સ્તુતિ કરતા કરજોડી ઉભા છે.)

વિષ્ણુદૂત—(એક પુણ્યશાળી પ્રાણીને વિમાનમાં બેસાડીને લાવીને વિષ્ણુપ્રત્યે.)

નારાયણ હંદ.

પરોપકાર વિશ્વમાં અનેક રીતના કર્યા,
દયા ધરિ ઉરે અપાર, કટ દીનનાં હર્યા;
સુધર્મ પાળી સૃષ્ટિમાં વધારી પૂર્ણ નામના,
પુરો દયાલુ દાસ જાણી આપ તેની કામના.

વિષ્ણુ—(એકદમ જાગૃત થાય છે. વિમાનમાં બેસીને આવેલો પ્રાણી ચરણકમલમાં મસ્તક ધરે છે તેના કરચલી ઉઠાડતાં.) અહો વસ્ત! સ્વસ્થપણે સ્વર્ગમાં નિવાસ કર.

કાનીફ—(પાછા અંજલી છાંટે છે સર્વ અદૃશ્ય થાય છે.)

ગોરક્ષનાથ—તમારા ગુરૂ ક્રિયામાં ઉતરે એમ નથી, તથાપી મારા ગુરૂની ક્રિયા તો અલૌકિક છે.

કાનીફ—પણ તે હવે બ્રહ્મ થઈ હશે.

ગોરક્ષનાથ—બ્રહ્મ થઈ હશે ? ગોપીચંદની હયશાળાના કુવામાં માથે લાદ અને કચરાનો બોળે લઈને આસન મારી બેઠેલા તમારા ગુરૂ બલંદરની થઈ હોય તો કોણ જાણે ! જઈને તલાસ તો કરો.

કાનીફ—એમ થવાનું કારણ ?

ગોરક્ષનાથ—ગોપીચંદ.

કાનીફ—(ખેંચુજી હસીને) એમજ હોય તો આપણ બંને સરખા.

ગોરક્ષનાથ—(વ્યથ પછી) કેમ ? શાથી ?

કાનીફ—આપના ગુરૂ મચ્છેંદ્રનાથ ત્રિયા રાજ્યની રાણી કામકળાના પ્રેમને આધીન થયા તેથી.

ગોરક્ષનાથ—અરે કાનીફ ! આ શું આશ્ચર્યકારક યોગ ? તારે જરાપણ વખત ન ગુમાવતાં સ્વગુરૂની શોધમાં પડવું એજ ઉત્તમ છે.

કાનીફ—ખરું છે, (જતાં જતાં) આદેશ ગોરક્ષનાથ આદેશ.

ગોરક્ષનાથ—આદેશ કાનીફ આદેશ. (બીજાં પણ એક બીજાંને આદેશ કરે છે, બેઉ પક્ષના જુદેજુદે રસ્તેથી નીકળી જાય છે.)

પ્રવેશ ૫ મો.

સ્થલ—મેહેલ.

મૈનાવતી, ગોપીચંદ, પછીથી કાનીફ અને તેના સંગીઓ.

(મૈનાવતી ઉદાસ બેઠેલી દેખાય છે)

ગોપીચંદ—(પ્રવેશ કરીને) માતૃશ્રી વંદન કરું છું.

મૈનાવતી—ચિરંજીવ. (સાચું જોઈ) કોણ પુત્ર ગોપીચંદ ?

ગોપીચંદ—હા માતૃશ્રી ! આપ આમ ઉદાસ કેમ ?

મૈનાવતી—તારેજ માટે પુત્ર.

ગોપીચંદ—શું મારાથી આપનો કંઈ અપરાધ થયો ? ગઈ કાલે પણ આપ સજ્જન નેત્રે ગોખમાં બેઠેલાં જણાયાં હતાં. એવો તે મારાથી શા અપરાધ થયો ?

મૈનાવતી—અપરાધ ? પુત્ર તારો અપરાધ બેશ પણ નથી.

ગોપીચંદ—ભારે કોનો ? મારી સ્ત્રીઓનો, દરબારીઓનો કે રૈયતનો ?
એમાંનાં કોઈએ પણ આપનો અપરાધ ક્યો હોય, તેનું નામ સત્વર કહો.
પછી તે ગમે તેવું મને પ્રીય હશે તોપણ આજ ક્ષણે તેનો નાશ કરીશ.

મૈનાવતી—પુત્ર જે નાશવંત છે તેનો નાશ કરવો તેમાં નવાઈ શી ?
પરંતુ નાશવંત અમર શી રીતે થાય એજ વિચારમાં રાતાદયસ હું
ઉઠાસીને રહ્યા કરું છું.

ગોપીચંદ—માતાજી મને વધારે અંધાર ના કરો. આપનાં આવા મા-
મિક વચન હું જરાપણ સમજી શકતો નથી. નાશવંત શું ? અમર શું ?

મૈનાવતી—

રાગ—મહાર.

સુણ મમ તન તું રનેહ ધરી, યોગ મનુષ્યને અમર કરે છે—ટેક.

ગુરુપ્રતાપે જ્ઞાતી થઈને, પ્રભુનામ તું જે સમરી;

નાશવંત સંસાર માનીને, શમદમથી જન વિશ્વ તરી—યોગ.

સ્વાર્થરૂપ સંસાર મળ્યો છે, કપટ બુદ્ધિ ઘટમાંહિ ભરી;

સ્વાર્થ લગી સહુ રનેહી રહે છે, સ્વાર્થ સર્વો કે જન્મઅરી—યોગ.

મિથ્યા કાયા મિથ્યા માયા, સત્ય ગણે કયમ ભુત કરી ?

યોગ બ્રહ્મ થા અમરપુત્ર તું, મળે ન તન આ ફરી ફરી—યોગ.

ગોપીચંદ—(પશ્ચાન્નાપ કરીને સ્વગત) અરે ! આ હું શું સાંભળું છું ! આ
પ્રમાણે મોહથી મુક્ત થયણું મન, અતીતિને ઉત્તેજન આપે ? નહીં,
નહીં. આમાં કંઈ પણ ભેદ છે. (પ્રસિદ્ધ) માતાજી ! આપના સુખથી
નીકળતા અમૃતથી પણ અધિક એવા ઉપદેશક વચનનું પાન કરી
હું બહુ શાન્ત થયો છું. આપને આ ઉપદેશ કોણે ક્યો ?

મૈનાવતી—ગુરુ જલંદરે. પુત્ર ! મારા ગુરૂથી તું અજ્ઞાણ છે ?

ગોપીચંદ—(શોકાચ્ચસ્ત) અરેરે ! મેં ખોટી શંકાથી કેવો અનર્થ ક્યો ? એ
પ્રભુ ! મારા પાપની મને ક્ષમા કર. માતા-માતાહું તારો અપરાધી છું.
(મુહૂર્ત થઈને ચરણમાં પડે છે)

મૈનાવતી—(તને સાવધ કરીને) પુત્ર નામને શોભા આપનાર ! આજ્ઞાપા-
ળક ! માતૃભક્ત ! તે માતાનો અપરાધ કરે ? હું કેમ માનું ?

ગોપીચંદ—હા. એમજ છે. તમારા પ્રત્યેના મારા પ્રેમેજ મને અપ-
રાધી ક્યો. આપનું મન દુખારો એમ ધારીને ન પુછતાં સાહસ કર્મ
કરી હું વધારે દુઃખનું કારણ થયો.

મૈનાવતી—પણ થયું શું ? મારા જીવન ! મને કહે.

ગોપીચંદ—અરેરે ! જે વાત જે વખત કહેવી જોઈએ, તે વખત ન કહી,
તો પછી કહેવાથી શું લાભ ? અરે ! કેવી દુર્ઘણી દુનિયા નિંદાને આધીન

થઈછે! ધિક્કારછેતને નિર્દોષનો નાશ કરનાર નરકની એન એવી એ નિંદા!
તે તારા ભાર્ગના રાજ્યમાં વૃદ્ધિ કરવા કેટલાક સેવકોને દીક્ષા આપીછે?
પરમપવિત્ર પરમાત્માના પદને પમાડનાર એવી પ્રીયકર પરેશની નિં-
દા, તેનો સાગ કરી જે જન્મમરણથી ટાળે એવી જીજ્ઞાસે આ નિંદાના
ભક્તો ! તમારા અંતઃકરણમાં ઉત્પન્ન થયેલા પાપના અંકુરની વૃદ્ધિ
કરવા નિર્દોષીને દુષણ લગાડી સ્વકપોળ કલ્પનાઓથી કાં બ્રષ્ટ કરે
છો ? અજ્ઞાનરૂપી અંધકારમાં ગોથાં ખાનાર નિંદકો ! તમને તમારી
ભક્તિનું ફલ આનંદનિસુધી શું મળ્યું, મલે છે અને મલશે ? એ
સૂર્યપ્રભાણુ પ્રકાશિત છતાં કેમ અંધ થઈ પોતે પાપરૂપી કૂપમાં
પડી બીજાંએને પણ પાડે છે ? (નેપથ્યમાંથી અવાજ આવેછે.)
ક્યાં છે આંડાલ ગોપીચંદ ? પાપનો પોટલો માથે લઈ ક્યાં સંતાપે છે ?

ગોપીચંદ—(લયભીત થઈને) અરે કોણુ જીલંદર ? મારી કરણીનું ફળ
આપવા આવે છે ? (મુહૂર્ત થાયછે, મૈનાવતી લયથી કંચેછે.)

કાનીફ—(પોતાના સંગીઓ સહીત પ્રવેશ કરીને અત્યંત દોષથી) ક્યાં ગયો
ગુરુદાતક પાપી દુરાત્મા !

મૈનાવતી—ક્ષમા કરો મહારાજ ક્ષમા કરો. (ચરણમાં પડેછે.)

કાનીફ—તું કોણુ ? શામાટે ચરણમાં પડે છે ? ગોપીચંદ ક્યાં છે ?

મૈનાવતી—(હાથ જોડીને) મહારાજ, ગોપીચંદનું શું કામ છે ? હુંજ તેની
માતા ગુરુ જીલંદરની શિષ્યા એવી મૈનાવતી. જે આજ્ઞા હોય તે કહો.

કાનીફ—શું તને મારા ગુરુ જીલંદરે દીક્ષા દીધી ? અને તેના બદ-
લામાં તારા પુત્ર ગોપીચંદે ગુરુ જીલંદરને હયશાળાના કુવામાં નાંખી
તેનાપર લાદ અને કચરો ભર્યો ?

મૈનાવતી—એટા ગોપીચંદ ! આ કેવું પાપ !! ગુરુ જીલંદરનાથ—
(મુઠ્ઠા ખાઈને પડેછે.)

કાનીફ—(મૈનાવતીને કમંડળમાંથી શીતળ પાણી છાંટી સાવધ કરેછે.)

ગોપીચંદ—(સાવધ થઈને કાનીફ તથા મૈનાવતીની પાસે જઈને) માતા ! હું નિ-
ર્દોષ છું. (કાનીફને) યોગીરાજ ! ગુરુ જીલંદર અને મારી માતા મૈનાવતી
વિષે હું નગરના લોકોથી તરેહવાર કથન સાંભળવા લાગ્યો. અજોટ
અને અકલે દરેક માણસના મુખથી એજ વાત નીકલતી હતી. આ
દુર્ધાણી ખરી છે કે નહીં, તેની પુરતી તપાસ કરવા મેં મારો ગુપ્ત હેર
મોકલ્યો હતો; તે હેરે આવી મને ખબર આપી કે, “ મૈનાવતી અને

જલંદર વારંવાર એકાંતમાં પોહારના પોહાર સુધી રહે છે” જે ઉપરથી
મેં શંકાને ખરી માની, ક્રોધના આવેશમાં આ ઘેર કૃત્ય કર્યું !

(ઉદાસ થાય છે.)

કાનીફ—દુઃખંદિ ગોપીચંદ ! હવે મિથ્યા પશ્ચાત્તાપ શા માટે કરે છે ?

ગોપીચંદ—હું પુરો હિણુભાગી ! અરેરે ! મારા મનમાં પ્રથમથીજ સારો
વિચાર કેમ ન આવ્યો ? મહારાજ ! હું આપને શરણે આવ્યો છું. મારા
થયલા અપરાધની મને ક્ષમા કરો અને આ પાપમાંથી અચવાનો કૃપા
કરીને મારી બતાવો. હું આપની આજ્ઞાપ્રમાણે વરતવાને તૈયાર છું.

કાનીફ—તું મારે શરણે આવ્યો એમ જાણી હું તને ક્ષમા કરું છું.
બોલ. ગુરને આ સ્થિતિએ પહોંચાડવાને કેટલા દિવસ થયા ?

ગોપીચંદ—મહારાજ ! આજ ચાર દિવસ થયા.

કાનીફ—ત્યારે તો ભાગ્યશાળી. કેમકે આ રતુમાં ગુરમહારાજ પાંચ
દિવસનીજ સમાધી લે છે. જો આજ હું ન આવી પહોંચ્યો હોત, તો
ગુર સમાધીથી મુક્ત થઈ, કોણ જાણે તારી કેવી દુર્દશા કરત.

મૈનાવતી—સત્ય કહું મહારાજ. ગુર જલંદરનાથ એવાજ પ્રતાપી છે,
પણ આપ જ્યારે ખરે પ્રસંગે પધાર્યા, સારે તો મારી ઉપર અનુગ્રહ
કરી અજ્ઞાન એવા આ બાળકને આપ પુત્રપ્રમાણે ગણી ગુરમહારાજ
અપરાધની ક્ષમા કરે એવો ઉપાય સુચવશે.

કાનીફ—કાંઈ ચિંતા નહીં ભગિની. તારો પુત્ર નિર્ભય થાય એમજ
કરીશ. ચાલો. (સંદે જાય છે.)

પ્રવેશ ૬ ઠો.

સ્થળ—હયશાળા.

કાનીફ, ગોપીચંદ, મૈનાવતી, જલંદર અને બીજા બેગીઓ.

(જે કુવામાં જલંદરને ઉતાર્યો છે, તેની આસપાસ કાનીફ, મૈનાવતી અને ગોપીચંદ
ઊભા છે. બીજા બેગીઓ એક બાજુ ઊભા છે. લોહનું, રૂપાનું અને
સોનાનું એવાં ત્રણ પુતલાં પાસે રાખેલાં છે.)

કાનીફ—(ધ્યાનધરાને ઊભો હતો તે એકાએક ચમકીને) બેટા ! ગોપીચંદ !
તૈયાર થા. હવે ઢીલ કરવાનો સમય નથી. ગુરમહારાજ જાગૃત થયા
છે. માટે પ્રથમ લોહનું પુતળું કુવાના કિનારા ઉપર મુકી જરા પા-
છણ રહી આદેશ કર.

ગોપીચંદ—(લોહનું પુતળું કિનારે મુકીને) આદેશ ગુરુમહારાજ આદેશ.

જાલંદર—(અંદરથી) કોણ ?

ગોપીચંદ—ગૌડબંગાલનો રાજા ગોપીચંદ આપનું શરણુ ઈચ્છે છે.

જાલંદર—દુરાત્મા બલીને ભરમ થા.

(પુતળું બલીને ખાખ પાથરે, તે જોઈને ગોપીચંદ ભય પામે છે.)

કાનીફ—ગોપીચંદ ! ભય કેમ પામે છે ? લે રૂપાનું પુતળું કિનારે મુકી આદેશ કર.

ગોપીચંદ—(તેમ કરીને) આદેશ ગુરુમહારાજ આદેશ.

જાલંદર—(અંદરથી) કોણ ?

ગોપીચંદ—સુંદર શહેરના રાજા ત્રીલોકચંદનો પુત્ર ગોપીચંદ આપથી તારણુ ઈચ્છે છે.

જાલંદર—પાપી ! તારો નાશ થાઓ.

(પુતળું બળી ભય છે, ગોપીચંદ વિશેષ ભયપામી ચીનતાવુર થઈ દૂર ઉભા રહે છે.)

કાનીફ—નિભય રહે ગોપીચંદ ! કંઈ ચીનતા નાકર. લે સુવર્ણની પ્રતીમા આદેશ કર.

ગોપીચંદ—(તેમ કરીને) આદેશ ગુરુમહારાજ આદેશ.

જાલંદર—(અંદરથી) કોણ ?

ગોપીચંદ—મૈનાવતીનો પુત્ર ગોપીચંદ આપના ચરણુમાં શીશં ધરેછો

જાલંદર—(અંદરથી) અજ્ઞાની તારો ભય થાઓ. (પુતળું બળી ભય છે.)

ગોપીચંદ—(ભયથી વ્યાકુળ થઈ કાનીફને) ત્રાહિ ! ત્રાહિ ! રક્ષણુ કરો.

(ચરણુમાં પડે છે.)

કાનીફ—(ગોપીચંદનો હાથ ઝાલી ઉભા કરીને) ગોપીચંદ ! વ્યાકુળ ન થા.

શું તને બચાવવાનું મેં વચન નથી આપ્યું ? અવિશ્વાસુ કેમ થયો ?

કર આદેશ. (મસ્તક ઉપર હાથ ફેરવે છે.)

ગોપીચંદ—મહારાજ મને અત્યંત ભય લાગે છે, તથાપી આપની આજ્ઞા

પ્રમાણે કરું છું. (કિનારાપાસે જઈને) આદેશ ગુરુમહારાજ આદેશ.

જાલંદર—(અંદરથી) કોણ ?

ગોપીચંદ—અજ્ઞાનરૂપી અંધકારમાં ઘેરાયલો આપના ચરણુકમળનો દાસ ગોપીચંદ.

જાલંદર—(અંદરથી સ્વગત) ત્રણ ત્રણ વાર શાપ આપવા છતાં બચ્યો,

તેથી હું ધારું છું કે, મારા શિષ્યવર્ગમાંના કોઈને પણ એ શરણુ ગયો

હશે. (પ્રસિદ્ધ) અમર હો બેટા ગોપીચંદ તારી કાયા અમર રહો.

જાલંદર—(એકદમ પોતાની મેળે બહાર આવી આસનપર બીરાજમાન થયલા દેખાયછે)

કાનીફ—ગુરુ મહારાજ ! ઘણા દિવસથી આપના દર્શનનો અભિલાષી શિષ્ય આદેશ કરેછે.

મૈનાવતી—તેમજ હું આપને ચરણે નમું છું. (સંગીતમાં પણ નમેછે.)

ગોપીચંદ—(ગુરુચરણમાં સાષ્ટાંગ પડીને) ગુરુ મહારાજ ! આ વિશ્વના વિચિત્ર મનુષ્યોથી ત્રાસ પામી તારણ અર્થે આપના મુખથી ઉપદેશ લઈ ચરણમાં વાસ કરવા ઇચ્છું છું.

જાલંદર—બેટા—ગોપીચંદ, ગૌડઅંગાલ જેવું મહાન રાજ્ય, ખારસો રાણીઓ, સોળસો સાહેલીઓ, મણીમય મંદીરમાં નિવાસ, અનેક જાતના સ્વાદિષ્ટ ભોજન, અત્યંત સુવાસિત પુષ્પોના આગ, સુકંતા રત્નથી ભુષિત વસ્ત્રાલંકાર એ સર્વનો ત્યાગ કરી વનમાં વસવું અશક્ય છે, માટે ઉઠ, અને જન; તારું રાજ્ય સંભાલ.

ગોપીચંદ—જ્યાંસુધી આપ મારી ઇચ્છા પૂર્ણ નહીં કરો ત્યાંસુધી હું આપના ચરણ છોડનાર નથી. વીરનું વચન એકજ હોયછે. જે સદ્-વિચારે એકવાર અંતરમાં પ્રવેશ કર્યો તેનો સહજ મુખ માટે લાગ કરવો એના જેવું અકાર્ય એકે નહીં.

મૈનાવતી—મહારાજ ! મારા પુત્રનો પ્રેમ આપે પૂર્ણ કરવો જોઈએ.

કાનીફ—નિશંક ગોપીચંદ આપના ઉપદેશનો અધિકારી થવાને યોગ્યછે.

જાલંદર—ગોપીચંદ તારો પ્રેમ યોગમાં પૂર્ણ છે ?

ગોપીચંદ—હારે શું મહારાજ જે હું આ બોલ્યો તે મિથ્યા !

જાલંદર—ધન્ય છે તારી દૃઢતાને. ઉઠ પાસે આવ.

(ગોપીચંદ પાસે જઈને નમેછે, જાલંદર કાનમાં કંઈ કહેછે. કાનીફ અને મૈનાવતી આશિષ દેછે.)

પ્રવેશ ૭ મો.

સ્થલ—૨ સ્તો.

વિદૂષક—(ગાતો ગાતો પ્રવેશ કરેછે.)

(આફ આલડ લોંગસેન) એક ઇંગ્રેજી રાગ.

ગોપીચંદ તો જોગી થયા હવે, થશે આપણું કામ;

તેની જોડે કરી મિત્રતા, ફરશું ગામે ગામ—ટેક.

જાલંદરને ભુખ લાગેતો, તરત ધરેછે ધ્યાન;

નથી આવડતું ધ્યાન આપણે, ભોજનનું એક ભાન—ગોપીચંદ.
 માટે એવા સાધુસાથે, વસવામાં નહીં સાર;
 ગમે તેમપણુ રાજ્ય દેહ આ, કરશું મોજ અપાર—ગોપીચંદ.
 અવગુણુ ગાયા ભગવાના પણુ, છે ભગવામાં સૂખ;
 સુંદર વનમાં દહેર કરીશું, લગાર જ્યાં નહીં દૂખ—ગોપીચંદ.
 નિર્ભજ જળના ઝરણાં ટપકે, તરવરતો નહીં પાર;
 પંખી મધુરાં ગાયન ગાતાં, પવન કાય સુખકાર—ગોપીચંદ.
 ઘરમાંડી એઠા હઈએ તો, ચીનતા થાય હજાર;
 નારી, આળક સૌ સંતાપે, દશખાંડીનો ભાર—ગોપીચંદ.
 એથી આપણે જંગલ સારું, લાખગણું આવાર;
 રંગ રમીશું મોજ કરીશું, ચાલ બનું તૈયાર—ગોપીચંદ.
 (જાયછે.)

પ્રવેશ ૮ મો.

સ્થલ—સુલક્ષણાનો રંગમેહેલ.

સુલક્ષણા, રસિકમાલતી, કુમુદા, ગોપીચંદ અને દાસી.

(ગોપીચંદની પટરાણીઆ હાડોલે વાતચીત કરતી હોયકેછે.)

ગોપીચંદ—(યોગીના વેષમાં ચોકમાં આવતો) અહઃભ્રમ.

સુલક્ષણા—(ચકિત થઈને) જા દાસી ! જા જોતો. આવો ખેશરમ યોગી
 કોણુ છે ? કે એકદમ અમર્યાદથી અંતઃપુરમાં દોડ્યો આવેછે.

દાસી—જેવી આસા. (ગોપીચંદની પાસે જઈને) એા બાવા ખેશર—
 (તેને આજખાન ચમકે છે) કોણુ ? રાજા ગોપીચંદ ! યોગીના વેષમાં ?
 આ શી નવાઈ ? ચાલ જઈને બાઈ સાહેબને કહું. (ઉતાવળી ચાલથી
 રાણીઆ પાસે જઈને વિહ્વલપણે) બ-બ-બ બાઈ ર-ર-ર રાજા જ-જ-જ
 જોગી.

રસિકમાલતી—નિર્લજ એ તું શું બકેછે ? ર-રને બ-બને જ-જ એ શું ?

દાસી—(ગોપીચંદ ભણી આંગણી કરીને) આ-રાજા.

સુલક્ષણા—યોગીના વેષમાં !

રસિકમાલતી—હોય નહીં.

દાસી—જુવો, જુવો.

ગોપીચંદ—ભિક્ષા નહીં મને ? યોગી જામ ?

કુમુદા—અરેરે ! એજ સ્વર.

(સર્વે વ્યાકુલ થઈ પાસે દોડી જાયછે. સુલક્ષણાં સ્તબ્ધ બની રાજ સામું જોયા કરે છે. રસિકમાલતી યુદ્ધિત થઈ પડી જાયછે.)

કુમુદા—(વ્યથિતે) કોણ પ્રાણનાથ ?

ગોપીચંદ—એક વેળા હતો પણ હવે તો યોગી. બિલ્લા અર્થે આવ્યો છે.

કુમુદા—શું પ્રાણનાથ જોગી ! (યુદ્ધિત થઈને પડેછે)

સુલક્ષણા—એમ કહી શું વ્યાપ અમારા પ્રેમની પરીક્ષા કરવા માગો છો ? ખરું કહો. વધારે વ્યાકુળ ના કરો વિપરિત થશે.

ગોપીચંદ—શાન્ત થાઓ સુંદરીઓ ! જેણે પ્રેમનેજ ખોટો માન્યો તે પ્રેમની પરીક્ષા શામાટે કરે ?

(રસિકમાલતી અને કુમુદા સાવધ થાય છે.)

સુલક્ષણા—ત્યારે મહારાજ વ્યાપ આ વેષમાં કેમ ?

ગોપીચંદ—(જનનિ છવાઈ ગોપીચંદની) એ—રાગ.

મિથ્યા જગત આ જાણીને, મહો માનોપદેશજી;
રાગ દેષાદિ ત્યાગીને, ધર્યો યોગીનો વેષજી—
સાંભલ રાણી સુલક્ષણા.

સુલક્ષણા—પ્રેમલગાડી પીયુ ક્યાં જશે, અમો અપખા જાતજી;
ત્રાસદાયક વેણ આ સુણી, અંતર થાય ઉત્પાતજી—
વેષ ઉતારો રાજ યોગીનો.

ગોપીચંદ—સ્નેહની લેહતો સસ છે, અવિનાશની સંગજી;
તેને છોડી રામારંગમાં, રાખે કોણ ઉમંગજી—
સાંભલ રાણી સુલક્ષણા.

રસિકમાલતી—નિર્દોષ નારિને લાગતાં, લાગે પાપ અપારજી;
ગૃહસ્થાશ્રમીને યોગીનો, નથી લેશ અધિકારજી—
વેષ ઉતારો રાજ યોગીનો.

ગોપીચંદ—દોષ રહિત એક દેવ છે, જુદો જગનો વ્યવહારજી;
સસ મારગ મળ્યે છોડવો, ગૃહસ્થાશ્રમનો પ્યારજી—
સુણો પ્રિયા રસિકમાલતી.

કુમુદા—દયા ધરો પીયુ અંતરે, હું લલ્લુ વયની નારજી;
પાણીમહણ કરી પ્રીતથી, કરો કંપન નિરાધારજી—
વેષ ઉતારો રાજ યોગીનો.

ગોપીચંદ—મોહ ધરો નહીં માનુની, મુગજલનો આભાસજી;
મમ બની પ્રભુ સ્તવનનો, માનો શ્રેષ્ઠ વિભાસજી—
સુણુરે કુમુદા બાધા વેષની.

રસિકમાલતી—અરેરે ! દયાળુ પતિ ! અમારી નહીં તો આપની યુત્ર પ્રમાણે પાળેલી પ્રેમી પ્રજા, જે સર્વદા આપના અપક્ષન્યાયથી આનંદ પામે છે, તેની દયા તો અંતરમાં લાવો, પરમકૃપાળુ પરમેશ્વરે જેઓનું રક્ષણ કરવા આપને નીમેલા છે, તેઓનો લાગ કરવાથી વિશ્વનાથના અપરાધી નહીં ઠરો ?

ગોપીચંદ— લાવણી.

છે નાથ કલા ન્યારી, ગણ્યો મેં યોગ શ્રેયકારી—ટેક.
પ્રભુ પાલે છે સર્વ પ્રાણીને, અરે હું તે કાણુ માત્ર ?

મુલક્ષણા—વિભુ અંશ ૮૫ ગાત્ર.

રસિકમાલતી—ધર્મ છે ક્ષાત્ર.

ગોપીચંદ—યોગને પાત્ર—છે નાથ.

મુલક્ષણા—સકલ નરેશો યોગિ થાય જો, તરછોડી નિજનાર.

રસિકમાલતી—કદી ન પામે પાર.

કુમુદા—કંથ વિચાર.

ગોપીચંદ—પ્રભુમાંપ્યાર,—

છે નાથ કલા ન્યારી, મને તું ભિક્ષા દે પ્યારી.

મુલક્ષણા—ત્યારે શું આપ્રમાણે અમને તણ જવાનો આપે નિશ્ચય ક્યો ? રે ! જો એમજ હોય તો અમે પણ આપની સાથે સંસારનો ત્યાગ કરી આવવાને તૈયાર છીએ.

ગોપીચંદ—સ્ત્રીઓને જો સાથે રાખીને યોગ પળાતો હોય, તો રાજ્ય તજવાની જરૂર શી ? આપવી હોય તો આપ ભિક્ષા. નહિતો એમજ જવાનો. કેમકે યોગિઓએ સ્ત્રીમુખનું અવલોકન કરવું એ પણ ઉચિત નથી. હું તો માત્ર યુરુઆસાથી આબ્યોધુ.

મુલક્ષણા—આપ આવા કઠોર હૃદયના ક્યારે હતા ? ક્ષણએક અમને ન જોતાં તો આપનું ચિત્ત ઉઠાસ રહેતું. એવા અપના કોમળ અંતઃકરણને અવળા ઉપદેશથી વજ્રમય કરવાને ક્યો દુષ્ટ શક્તિવાન થયો ? અરેરે ! અંમે એનો એવો તે શું અપરાધ ક્યો હશે ! કે આ સમયે તેણે શત્રુતાનું કામ સાર્યું ! પ્રાણનાથ ! આપ્રમાણે કરવું આપને ઘટતું નથી. અમારું સૌભાગ્ય આપનાથીજ છે. ચંદ્રવિના જેમ રાત્રી શોભતી નથી તેમ પ્રીતમવિના પ્યારી શોભતી નથી. (ખતાવાન) આ કુમુદાએ હજી હાથથી કંકણ પણ છોડ્યું નથી ! અરે ! તમે એની તો કંઈ દયા આણો ! ખીયુ ! આપ આમ નિર્દય શું થઈ બેઠા છો ? શું આપ પતિપ્રિયાના વિયોગથી અમણ છો ?

ગોપીચંદ—સુત્રક્ષણા ! મિથ્યા આગ્રહ જવાદે. બીક્ષા આપ કે મારા ગુરને જઈ મહું.

કુમુદા—અરેરે ! મારા હૈયાના હાર ! શૂન્ય હૃદયના કેમ થયા ! તમારા વિના હું શી રીતે જીવીશ ! આ ચક્રોરને ચંદ્રપ્રમાણે સ્નેહ લગાડી હવે તે તો-
ડશો તો મારા પ્રાણુ શી રીતે રહેશે ! રે નાથ ! તું બ્રમરવિના આ મુખ-
કમળ કરમાઈ જશે ! આ મારા પ્રાણુના પ્રાણ નમેરો ન થા ! તારા વિના
હું ક્યાં રહું ! કોની પ્રાર્થના કરું !! કોને શરણે જાઉં !!! અરે ! આપના
પ્રેમરૂપી પ્રકાશવિના હું અંધ થઈશ ! સરવે દિશાઓ શૂન્ય થશે ! !
જીવતર નિષ્ફળ જશે !!! હાય ! હાય ! પ્રેમયુક્ત મધુર વાણીથી મને
કોણ બોલાવશે ? નાથ ! મારા અંતરમાં લાગેલી નિરાશાની આગ
આ હૃદય ચીરીને જોકે તને પ્રતિત આવે. (જરા શાન્ત થઈને.)

જોગીઓ આરાવરી.

ઉતાર યોગી વેષ, રે ! પ્રાણેશ નમેરા;
કરગ્રહીને છોડાયના, વિચારિ જો પ્યારા—ટેક.
બાળવેશે આપછો, અરધાંગનાઓ તેમ;
અરધાંગે તમે ક્યાં જશો ! થઈ અરધાંગથી ન્યારા—ઉતાર.
રે ! સમક્ષ તું છતાં, આવી બની ગતી;
તો પછી વિરહાનજે, થશે હાલ શું મારા—ઉતાર.
કીરતી કોઠ તોડીને, વસાય કેમ વન !
રે ! નથી એ ઘટતું તને. અમ નેણુના તારા—ઉતાર.
સામું શું જોયા કરો ! કંઈ દયા રાખો મન !
દયાવિના ક્યમ ચાલશે, રે ! ધર્મના ધારા—ઉતાર.

ગોપીચંદ—(સ્વગત) મારા વિવેકને વિસરાવે એવા આ દીનવચનો વ-
ધારે વખત ન સાંભળતાં અહીંથી ચાલી જવું એજ ઉત્તમ. (જવા માંડે)

કુમુદા—(પાલવ પકડીને) પ્રેમામૃતનું પાન કરાવનાર પ્રીયપતી ! આપ
આવા નિર્દય ક્યારે હતા ? અરે હું તને નહીં જવા દઉં ! ક્યાં ગયો તારો
પ્રેમ ? તારે માટે દુઃખી થતી દીન દાસીતરફ એકવેળાતો પ્રેમ દૃષ્ટિએ
અવલોકન કરી મધુર વચને બોલાવ ! (ગોપીચંદ પાલવ છોડવા ચતન
કરે) રે પ્રાણુ ! આવો પરીતાપ પામતા પણ આ પાપી પંડમાં કેમ
પડી રહ્યો છે ! હવે તારે રહીને શું સુખ લેવું છે ! (ગોપીચંદને) હાય !
હાય ! તું તજી જાયતો પછી મારે માતાનું શું કામ ! પિતાનું શું પ્રયો-
જન ! સ્નેહીઓથી શું ફલ ! શું કામનું રાજ ! શું કામનો વૈભવ !

શા કામનો મહેલ ! આગલાગો આ મહેલને ! બળીને રાખ થાઓ આ વસ્ત્ર !! અને ફાટીને ચુરો થાઓ આ તદ્દયનો !!! (ઝુઝિત થઈને પડેછે. સુલક્ષણા મસ્તક બોળામાં લેછે, અને રક્તિમાલતી પાલવથી પવન નાંખેછે. ગોપીચંદ સ્તબ્ધ થઈ જોયા કરેછે.)

દ્વિતીયાંક સમાપ્ત.

અંક ૩ લો.

પ્રવેશ ૧ લો. સ્થલ—જંગલ.

ગોપીચંદ, વિદૂષક, ગોરક્ષનાથ અને નાટયકારો.

(ગોપીચંદ તથા વિદૂષક ઝાડના ઝુંડ તળે આવેછે.)

ગોપીચંદ—આહા ! કેવો મધ્યાન્હ કાળનો ઉચ્ચતાપ તપી રહ્યો છે ! નિશાનંદ ! ત્યાં પેલા આશોપાલવના ઝાડતળે બેઘડી આરામ લઈ-નેજ મારગે પડીશું. (જઈને બેસેછે.)

વિદૂષક—એના જેવું એકે નહીં અહીંઆ કોની ના છે ? ભાવતું હતું ને વૈદે કહ્યું (ગોપીચંદની પાસે બેસીને પોતાને હાથે પોતાના પગ દાબતાં) મારા બહાલા પગ ! જોગી થવામાં કેવો સ્વાદ છે તેની તને ખબર પડી ! (આજસે મરડીને) આખું શરીર તો બંધાઈને અઝડ થઈ ગયું ! (ગોરક્ષનાથને સામથો આવતા જોઈને) ઓહો ! કોણ ગોરક્ષનાથજી !

(ગોપીચંદ તથા વિદૂષક ઉભા થાયછે.)

ગોરક્ષનાથ—અરે વળી તું આ જંગલમાં ક્યાંથી ? (ગોપીચંદ તરફ નજર કરીને) અને આ કોણ ?

વિદૂષક—જૌડબંગાલનો રાજા અને ગુરૂ જલંદરનો શિષ્ય.

ગોરક્ષનાથ—કોણ ગોપીચંદ ! આદેશ ગોપીચંદ આદેશ ! તારી ધૈર્ય-તાની વાત નીમનાથને મહોડેથી સાંભળીને હું બહુ પ્રસન્ન થયો છું.

ગોપીચંદ—મહારાજ, એ સર્વે ઈશ્વરેન્દ્રા. વાર આપે આમ ક્યાં પધારવાનો નિશ્ચય કર્યો છે ?

ગોરક્ષનાથ—ત્રિચારાજ્યમાં. કામકળાને ત્યાં ગુરૂ મન્દોદ્રનાથને છોડવા માટે.

ગોપીચંદ—વાહ ! યોગ તો સારો મળ્યો. મારે પણ તે તરફ જ જવાનો વિચાર હતો.

(કેટલાક નાટયકારો પ્રવેશ કરેછે. ગોપીચંદ, વિદૂષક અને ગોરક્ષનાથ તે તરફ જાયછે.)

યજ્ઞદત્ત—હવે કરવું કેમ ? કામકળાને લાંથી ! ત્રણ ત્રણ વખત તેડું આવી ગયું, અને આપણા નાયક હજી તેવીજ સ્થિતિમાં છે.

રામનંદ—ધારવા કરતા માંદગી વધારે દિવસ ચાલી.

જયાનંદ—જે કામકળાની અપ્રીતિ થઈ તો પછી જેઈ લો. વરસો વરસ જે રકમ મળેછે તે મળવાની નથી.

યજ્ઞદત્ત—ખરું છે. જે આજે આપણે ખેલ નહીં કરીએ તો એમ થશેજ.

વિદુષક—(ગોરક્ષનાથને) જોયું કે ? આ લોકો વાતચીત કરેછે, તે ઉપરથી એમ જણાય છે કે કામકળાને લાં તે નાટક કરવાના છે. તેથી કંઈ યુક્તિ કરી એની સાથે જોડાઈ જઈએ તો આપણને શેઠેરમાં ફરવાની સગવડ થશે. અને ધારેલો વિચાર પણ પાર પડશે.

ગોરક્ષનાથ—તારી કલ્પના તો સારી છે. (નાટ્યકારોને) કેમ તમારા નાયકને શું થયું છે ?

રામનંદ—આઠ દીવસ થયા છાતીમાં શુળ નીકળ્યા કરેછે, અને આમારે આજ કામકળાને ત્યાં ખેલ ભજવી ખતાવવાનો છે.

ગોરક્ષનાથ—એટલુંજ ના. કંઈ ચીન્ટા નહીં. અમે ત્રણે માણસો એ કામમાં બહુ કુશળ છીએ. એટલે આજ એ કામ તમારી સહાયતા લઈને અમે ચલાવી લેશું.

યજ્ઞદત્ત—જે એમજ હોય તો અમારાપર તમારો મોટો ઉપકાર થશે.

જયાનંદ—ત્યારે તો કૃપાકરીને અમારી સાથે હમણાજ પંધારો.

ગોરક્ષનાથ—બહુ સાઈ ચાલો (જતાં જતાં સ્વગત) ઠીક થયું. કૈલાસમાં જે ભુંગીએ ઈન્દ્રની વાત કરી હતી, તેનોજ નાટક ભજવી ખતાવશું. કેમકે, એ વાત ગુરૂમહારાજે મને કહી હતી, એટલે તેની સ્મૃતી થવાથી તે કામકળાના હંદમાંથી સત્વર છુટા થશે. (જાય છે.)

પ્રવેશ ૨ જો.

સ્થળ-કામકલાના મેહેલના એકલાગમાં ઉભી કરેલી રંગભૂમિ

મચ્છેંદ્રનાથ, કામકળા, શીતકળા તથા પરીજનો.

(મચ્છેંદ્રનાથ કામકળાથી ઉત્પન્ન થયેલા ચોતાના બાલકને ખોલામાં રમાડે છે. કામકળા, શીતકળા તથા પરીજનો ઉભી કરેલી રંગભૂમિ તરફ નજર કરતાં બેઠાં છે.)

મચ્છેંદ્રનાથ—(બાલકના હાથમાં જે રમકડું હતું, તે નીચે પડી જવાથી પાછું ઉપાડતાં) કામકળા, હવે તો આ બાલક બહુ પજવે છે. અહીં આવવાને હજી તો

એ ઘડી પણ નથી થઈ, તેટલીવારમાં વીસ વખત આ રમકડું નીચે ફેંચું તે મારે ઉચકીને આપતું પડ્યું. માટે હવે તો તુંજ લે.

શીતકળા—મહારાજ, ધનભાગ્ય તે મનુષ્યના. કે જે વારંવાર આલ-કાથી આ પ્રમાણે કંટાળો પામે.

કામકળા—પુત્રસુખ તો દેવને પણ દુર્લભ છે મહારાજ.

મચ્છેંદ્રનાથ—પ્રથમ તો આ બાલકની ચેષ્ટા મને આનંદ ઉપજવનાર થઈ પડી હતી, પણ હવે તો એ વધારેને વધારે તોફાની થતો જાય છે. ઘડીમાં મારા મુછોના બાજુ તાણેછે, તો ઘડીમાં દાદીના બાલને વળગે છે; અને કામકળા, કોઈ સમયે એ ઉછાંછળો આંખમાં પણ આંગળીઓ નાંખવાને સુકતો નથી. (હસેછે.)

કામકળા—જુવેની. તમે એનાવિષે બોલોછો તે કેવો મીઠમાંડીને સાંભળ્યા કરે છે. (ચિમત હાસ્ય કરેછે.)

મચ્છેંદ્રનાથ—જો હવે કેવો શાન્ત થઈ ગયો ! આપ્રમાણે સત્સક્ષણો થઈને બેસતો હોય તો છ માસસુધીપણ હાથમાંથી મુકવાતું મન ન થાય !

શીતકળા—મહારાજ, એતો બાળારાજ છે. ઘડીમાં કેમ ને ઘડીમાં કેમ. (નેપથ્યમાં શાંખનાદ થાયછે.)

મચ્છેંદ્રનાથ—નાટ્યકારો સજ થયા જણાય છે. પ્યારી ! લે આ બાળક હવે નિદ્રાવશ થયો છે.

કામકળા—જા દાસી. તેને પારણામાં પોઠાડી આવ.

દાસી—જેવી આજ્ઞા. (લઈને જાયછે.)

ગર્ભાંક-નાન્દી.

શાફૂલવિકીડિત.

પાતાળે ગગને અને ભુતળમાં, જે છે ખરો મહારથી;
'નેતી' શબ્દવડે વહે શ્રુતિસદા, પામે ન છેડો કથી;
જે જ્ઞાની અવિનાશી શાન્ત સુખદા, બાપી રહ્યો સર્વમાં;
એવા વિશ્વવિલાસીને નમન.હું, નિત્યે કરું પ્રેમમાં.

સુત્રધાર—(નાન્દી થયા પછી બહાર આવતો.)

ગીતી.

હામ ધરી મેં મનમાં, નવીન નાટક કરવાને આજે;
દોષ ક્ષમા સહુ કરજો, હંસપ્રમાણે ગુણ મહવા કાજે.

(જરા રહીને) કેમ પ્રિયે ?

નદી—(નેપથ્યમાંથી) પ્રાણનાથ શી આજ્ઞા છે ?

મુત્રધાર—સર્વે પાત્રો ને સજ થયા હોય તો એકનો હવે આરંભ કરો.

(નયછે.)

(શંખનાદ થાયછે. પડદો ઉપડેછે. અમરપુરીમાં ઈન્દ્રની ફરખાર દેખાયછે. જેમાં ઈન્દ્ર, યમ, વરુણ અને અગ્નિ વગેરે સર્વ દેવતાઓ બેઠેલા છે.)

ઈન્દ્ર—અહો અગ્નિદેવ ! યજ્ઞમાં ભંગ પાડનાર કેશી દાનવનો પરાજય કરવા રાજ્ય ચીત્રકેતુ તૈયાર થયો હતો તેનું કેમ થયું ? [મળ્યા.

અગ્નિદેવ—મહારાજ, એ કામની સમાધાનીના સમાચાર તો આજેજ

વરુણ—આપના કહેવા પ્રમાણેજ મેં માતલી સારથીને રથસુદ્ધાં ચીત્ર-કેતુને સહાયતા કરવા મોકલ્યો હતો.

યમ—ધન્ય છે ચીત્રકેતુની યુદ્ધકળાને. કહે છે, કે એ દુષ્ટનો એક આણ-થીજ નાશ કર્યો !

ઈન્દ્ર—બહુ સારું થયું. ચીત્રકેતુ પરાક્રમી ખરો.

અગ્નિદેવ—અને વળી તેમાં આપનો રથ હતો, એટલે પછી વિજય પામેજ તો.

કામકળા—જેયું મહારાજ ! આ સ્વર્ગનું સુખ. ઈન્દ્ર સ્વર્ગનો રાજા છતાં કેટલી ચીંતા ભોગવે છે !

વરુણ—હીક પ્રસંગ બન્યો—આ આનંદની લક્ષરીમાં આપની આજ્ઞા-પ્રમાણે ભરતમુનિએ તિલોત્તમાને એક નવીન વૃત્ત શીખવ્યું છે, તે પૂર્ણ થવાથી આજ સભામાં આવનાર છે.

મચ્છેંદ્રનાથ—તિલોત્તમા ! નવિન વૃત્ત ! (વિચારમાં પડી નયછે.)

અગ્નિદેવ—તેની સાથે ઉર્વશી મેનકા અને રંભા પણ આવશે.

ઈન્દ્ર—અત્યુત્તમ.

મુદર્શન—(ઉતાવળમાં હાંકતો હાંકતો આવીને) મહારાજ ! મહારાજ !
ઓલ્યાં આલ્યાં તમારા આયુધ.

ઈન્દ્ર—(આશ્ચર્યપામી) આયુધ ?

મુદર્શન—હાજતો.

ઈન્દ્ર—વળી આયુધ કેવાં ? .

મુદર્શન—જેવાં છે તેવાંને તેવાં.

ઈન્દ્ર—વયસ્ય ! એ બધું તું લવેછે શું ?

મુદર્શન—મહારાજ, હું લવતો નથી. આપના સમજવામાં ફેર છે.

ઈન્દ્ર—પણ તું કહેવા શું માનેછે ? તેની કંઈ સમજ પડે ?

મુદર્શન—ભક્તિથી બ્રહ્મ કરી તારણથી રાજનાર, અને દુનીઆનો દાટ

વાળી મોહથી મારનાર; એવી જો આપની અપ્સરાઓ, તેઓ—
ભરતમુનિની સાથે ચાલી આવે.

ઇન્દ્ર—(હસીને) કેવી કેવી ગોળ મટોળ વાતો ચલાવે છે.

યમ—મુરખા, પેહેલેથીજ કહીએ નહીં કે અપ્સરાઓ આવેછે.

સુદર્શન—મહારાજ, વિદ્વાન શું સાદી ભાષામાં બોલે ? ત્યારે અલંકાર શાસ્ત્રનો ઉપયોગ શું ? (ભરતમુનિ, તિલોત્તમા, ઉર્વશી, મેનકા અને રંભા પ્રવેશ કરેછે, તેની સાથે બે ગંધર્વો વાદ્યસુદ્ધાં આવેછે.)

મરતમુનિ—મહારાજની જય થાઓ. (નમેછે. અપ્સરાઓ તથા ગંધર્વો પણ નમેછે) આપની ઈચ્છાપ્રમાણે મેં નવિન નૃત્ય તિલોત્તમાને શીખવ્યું છે, અને ઉર્વશી, મેનકા તથા રંભાને તેના મધુર કંઠથી આપનું મન-રંજન કરવાસાથે લાવ્યોછું. હવે શી આજ્ઞા છે તે કૃપાકરીને કહેશો.

ઇન્દ્ર—તિલોત્તમાને શીખવેલું નૃત્ય હું પ્રથમ જોવાને આતુર છું.

મરતમુનિ—તિલોત્તમા, તારા નવિન નૃત્યથી મહારાજને સંતોષ પમાડ.

મરુછેંદ્રનાથ—પ્રીય કામકળા હું કોણ ?

કામકળા—આપ મારા પ્રાણના આધાર ! એમ શું બોલોછો આજે !
(તિલોત્તમા નૃત્ય કરેછે તે પુરં થયા પછી.)

ઇન્દ્ર—વાહ ! તિલોત્તમા ! તેં તારી યોગ્યતા કરતાં પણ અધિક કર્યું.

સુદર્શન—(ચેતાની પીઠ ઠોકતો ઠોકતો આગલ આવીને) શાઆશ, શાઆશ, સુદર્શન શાઆશ.

મરુછેંદ્રનાથ—સુદર્શન ગંધર્વ ! ભૂંગીનો મિત્ર ! (ચીંતાતુર થાયછે.)

કામકળા—નહીં, નહીં, મહારાજ ! એ સુદર્શન ગંધર્વ નથી, એનો નાટક કરનારે ગંધર્વનો વેષ લીધો છે.

અગ્નિદેવ—ભરતમુનિ ! ધન્ય છે તમારી નૃત્ય શીખવવાની યુક્તિને.

મરતમુનિ—ઉર્વશી ! ચલાવ તારું સંગીત.

ઉર્વશી—(ગાયછે.)

રાગ—સૌરઠ.

દર્શન દે હવે પ્રાણાધાર—

પ્રીતમ તું કરને વિચાર.—ટેક.

સાક્ષી—અદ્યદિવસની લઈ રજા, પીયુ સંચર્યા ખંડાર;
પણ જાણત ખહુ દિન થશે, જ્યા ન દેત ભર્તાર-દર્શન.
ચન્દ્ર એક છે ગગનમાં, અપરમપાર;
સમગ્રું છું પણ રનેહ મમ, ઉરથી ન ધટે લગાર-દર્શન.

અગ્નિદેવ—વાહવાહ. ઉર્વશી ! તું પણ એક ઈન્દ્રસભાનું રત્ન છે.

સુદર્શન—સારેજ પુરવા એના પ્રકાશથી મોહ પામ્યો.

મેનકા—(ગાયછે.)

રાગ—મહદુર.

પીયુ વિના રેન વિષમ થઈ મારી.

થઈ વરપા રતુની તૈયારી—ટેક.

વીજલી ચમક ચમક ચમકી રહી, કોયલ બોલતી કારી;

પાપી બપોઈએ પીયુપીયુ કરીને, વિરહની આગ વધારી—પીયુ.

ગગને ધનનન મેઘ ગરજતાં, થડકતી છાતી મારી;

નયણુ ન મલતાં ઝળકી ઉઠું, પીયુપીયુ મુખ ઉચારી—પીયુ.

સુદર્શન—એમ વારંવાર મારી સાસુંના જો. હું વિશ્વામિત્ર નથી, કે
એવા તારા રાગડાથી મોહી પડું. (મેનકા હસેછે.)

રંભા—(ગાયછે.)

રાગ—દેશ.

કોઈ જઈ કહો વિનિતિ મારી,

તમે પ્રીત કરી ક્યમ વિસારી—ટેક.

મન નયનમાં નીંદ ન આવે, દિનરાત મન તળપાવે;

કોઈ જઈ પતિને સમજાવે—તુલ્લસિન હું વ્યાકુળ પ્યારી—કોઈ.

તજ રોષ રે ! કાન્તપધારો, અપરાધ થયો શું મારો;

કાં ચતુર ન ચિત્ત વિચારો—કરી પ્રીત, ન ચોરી તમારી—કોઈ.

સુદર્શન—વાહવાહ રંભા ! તારું સંગીત તો સર્વોત્તમ જણાય છે. પણ
શુકદેવજીને સંભળાવ્યું હતું કે નહીં ? (જરા રહાન) કેમ તિલોત્તમા
તું શું નહીં ગા ?

તિલોત્તમા—(ગાયછે.)

પદ.

(સખી મેં તો બિરહ દરદકી મારી—એ રાગનું.)

સખી રનેહ રીત જગતમાં ન્યારી—ટેક.

સ્વકિયાની પ્રીત સુખદા સમજવી, પતિશ્રમને હરનારી;

‘દંપતી’ શબ્દનો અનુભવ લેવા, એજ ધરમ સુખકારી—સખી.

(ઈન્દ્રાસન હોલેછે.)

ઇન્દ્ર—(એકદમ ચમકીને) તિલોત્તમા ! બંધ કર તારું ગાયન.

(સર્વે દેવતાઓ ચમકીને ઉભા થાયછે, અને આસરાઓ એક બીજાની સાથે લથથો
જાયા કરેછે.)

મુદર્શન—માયારે મારા બાપ ! ભૂંગી ભાગજે. (આમ તેમ દોડેછે.)

મચ્છેંદ્રનાથ—કોણુ ભૂંગી ! (આગુરતાથી નેપથ્ય ભણી જુઓછે.)

ઇન્દ્ર—અરે ! આપ્રમાણે ઈન્દ્રાસન ડોલવાનું કારણ શું ?

અનુચર—નિમિષારણ્યમાં એક મહર્ષિએ તપ આદર્યું છે.

ઇન્દ્ર—મેનકા ! કામ વસંતાદિને લઈ, જા નિમિષારણ્યમાં.

(એકદમ પડદો પરેછે.)

મચ્છેંદ્રનાથ—ઓ ! માયા ! ! (યુદ્ધ પામેછે.)

કામકળા—(એકદમ પાસે જઈને પવન દોળતા શીતકળાને) જા તું યુદ્ધાળ-જળ લઈ આવ.

શીતકળા—(યુદ્ધાળજળ લઈ આવીને છાંટતી) પ્રીય સહી ! આ શું આશ્ચર્ય ! સારા પ્રસંગમાં આ ખેદકારક બનાવ !

કામકળા—કંઈ સમજ પડતી નથી.

ગોરક્ષનાથ—(સુત્રધારના વેષમાં આવીને) કેમ બાઈસાહેબ ખેલ તો પસંદ પડ્યો.

કામકળા—ખેલ તો અવધી ! પણ હવે તમારે જે માગવાનું હોય તે જલદી માગી લ્યો.

ગોરક્ષનાથ—હું માગીશ તે આપશો ?

કામકળા—હા.

ગોરક્ષનાથ—આપો વચન.

કામકળા—શું મારો વિશ્વાસ નથી. લે આ વચન. (વચન આપેછે.)

મચ્છેંદ્રનાથ—(જરા સાવધ થઈને) હું કોણુ ?

ગોરક્ષનાથ—(સુત્રધારના વેષ ઉતારીને) ગુરૂ મચ્છેંદ્રનાથ. અને હું આપનો શિષ્ય ગોરક્ષ. (ચરણમાં પડેછે.)

મચ્છેંદ્રનાથ—(પૂર્વગી સ્મૃતી આવવાથી ચમકી ઉભો થઈ હાથપકડીને ગોરક્ષને ઉઠાડતાં) ઉઠ બેટા ગોરક્ષ. મારો ગર્વ ઉતર્યો ! શંકર સાચા ! માયા અછત ! અને ગુરૂથી શિષ્ય વધ્યો.

(કામકળા અને શીતકળા સ્તબ્ધ બની જોયા કરેછે.)

ગોરક્ષનાથ—(ગુરૂનો હાથ ઝાલીને જતાં જતાં) કામકળા, તારા વચનપ્રમાણે આ મારી શીખ. હું લઈ જાઉં છું' (દોષથી) ફરીને આવા મહંત પુરુષોને ફસાવીને પાપને પાત્ર થઈશ માં. (બચેછે.)

પ્રવેશ ૩ જો.

સ્થલ—જંગલ.

મચ્છેંદ્રનાથ, ગોરક્ષનાથ, ગોપીચંદ, કુંદનસેન અને વિદુષક.

મચ્છેંદ્રનાથ—ખેટા ગોરક્ષ, આ કુંદનસેન તો બાળાકારે ફર્યો છે, એવું એની વાત ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે.

ગોરક્ષનાથ—મહારાજ એમજ થયું છે, પણ આપણને એ મળી ગયો એટલું સાં રૂં થયું.

કુંદનસેન—(મચ્છેંદ્રનાથને) ગુરૂમહારાજ, હું આપનો ઉપકાર માનું છું. અરેરે! જો આપે મને ન છોડાવ્યો હોત, તો કોણ જાણે માં રું થાત?

ગોપીચંદ—(કુંદનસેનને) હું અત્યંત સંતોષ પામ્યો છું, કે આપણ સાળા બનેલીનો આપ્રમાણે અંચીતો મેલાપ થયો.

કુંદનસેન—ખરું છે. નહીંતર તમે વળી આમ યોગી વેષે સંતમંડળમાં ક્યાંથી હો. અને હું આ કામરૂદેશમાં આવી રીતે દીનદશામાં કેમ આવી પડું! પણ જગતમાં ભાવી બળવાન છે. પણમાં જળ હોય ત્યાં સ્થળ થાય છે, અને સ્થળ હોય ત્યાં જળ થાય છે. આહા! કેવો વિશ્વનિયંતાનો અકળિત મહિમા છે! મેરું તરણુ અને તરણાનો મેરૂ.

ગોપીચંદ—હાલમાં રાજ્યની લગામતો મારી બેન ચંપાવતીના હસ્ત-કમાં હશે?

કુંદનસેન—(દલબીર થઈને) હા એમજ હશે!

ગોપીચંદ—ત્યારે હવે તો રાજ્યપાટની વેળાસર સંભાળ લેવાની જરૂર છે.

કુંદનસેન—એમાં તો સંદેહ નહીં, પરંતુ ગુરૂ મચ્છેંદ્રનાથે, ગોરક્ષનાથ તથા આપસહિત મારી નગરી સુધી પધારીને મને કૃતાર્થ કરવો જોઈએ એ મારી પણ આ સાથે વિનંતી છે.

મચ્છેંદ્રનાથ—તારી માગણીને હું માન્ય કરું છું, પણ તે નગરી અહીં આથી કેટલી દુર છે?

કુંદનસેન—મહારાજ ઘણી દુર નથી. (આંખોથી બતાવીને) આ નહીં, ને પેલી પર્વતની હાર કેવી દેખાય છે, તે ઉતરીશું એટલે મારી નગરીનો દેખાવ આપની નજરમાં આવશે.

મચ્છેંદ્રનાથ—ત્યારે તો પાસેજ છે.

ગોપીચંદ—આહો ત્યારે સર્વે. હું પણ મારી બેનને મળ્યો નથી, એટલે મને પણ તેના મેલાપનો લાભ થશે.

વિદૂષક—(પાછળ ચાલતો ચાલતો) બસ, આપણું હવે કામ થયું. દાહા-
ડાના દહાડાસુધી કડાકા થાયછે, માટે આજ લાડુ જેટલા ભાવશે તેટલ
ખ્યાવાને તો મળશે ! (મોટી મોટી ફલંગો ભરતો જાયછે.)

પ્રવેશ ૪ થો.

સ્થલ—કુંદનપુરીની સીમા.

મચ્છેંદ્રનાથ, ગોરક્ષ, ગોપીચંદ, કુંદનસેન અને વિદૂષક.

મચ્છેંદ્રનાથ—(કુંદનસેનને) તારા કહેવાપ્રમાણે અમે તારી નગરીસુધી
આયા. (બતાવતો) હવે અહીંઆથી અમે હિમાલય બણી જવાનો
વિચાર રાખ્યો છે. માટે અમને અહીં રાખવાને વધુ આગ્રહ ના કર.

કુંદનસેન—મહારાજ, જો આપે થોડા દીવસ અહીંઆ નિવાસ કરી
મારી નગરીને શોભા આપી હોત, તો હું અને મારા કુટુંબીઓ
બહુ સંતોષ પામત. પણ મારાં એવાં ભાગ્ય નહીં એટલે એ ફળ હું
શી રીતે પામી શકું ?

મચ્છેંદ્રનાથ—એ તારા સ્નેહથીજ તારી નગરીમાં હું રહ્યા જેટલો સંતોષ
માનુંછું. ફરીને કોઈવેળા અહીંઆથી જતાં તારી ઈચ્છા પૂર્ણ કરીશ.

કુંદનસેન—તારે આપની ઈચ્છાને હું અટકાવી શકતો નથી. (ચરણમાં પડે)

મચ્છેંદ્રનાથ—કલ્યાણ.

ગોપીચંદ—(હાથ જોડતો) મહારાજ, આપથી છુટા પડતાં બહુ ખેદ
પામુંછું, તથાપિ મારા જનેવીનું વચન રાખવા આપની આજ્ઞા-
માણે એ દિવસ અહીંઆ રહું છું.

મચ્છેંદ્રનાથ—નિશ્ચિંત રહે બેટા ! ગોરક્ષ, ચાલો હવે આપણે રસ્તે પડીએ.

ગોપીચંદ—ગોરક્ષનાથ આદેશ.

ગોરક્ષનાથ—આદેશ. (જાયછે.)

વિદૂષક—ગોરક્ષનાથજી ! ગુરૂને સંભાળજો ! વળી ક્યાંય કામકળા
જેવીમાં અનુરક્ત થાય નહીં.

ગોપીચંદ—એમ બોલ નહીં મૂર્ખ. આટલા દીવસસુધી સાધુના સં-
ગમાં રહ્યો તોપણ સદ્ગુણી ન થયો ?

વિદૂષક—શું સદ્ગુણી થવા માટેજ લોકો સાધુ થાય છે કે ?

કુંદનસેન—તારે સંસાર લાગીને સાધુ થવાનું કારણ શું ?

વિદૂષક—મૂળ કારણુ તો તારણુ હતું, પણ પછી આશી દેખાદેખી !

અને મારા જેવાતો ॥ અસામર્થ્યે ભવેત્ સાધુ ॥

કુંદનસેન—બધા કંઈ સરખા હોતા નથી. વાર ગોપીચંદ ! આત્રો હવે નગર ભણી જઈએ.

ગોપીચંદ—બહુ સારું આત્રો.

વિદૂષક—(જતાં જતાં) આપણા નશીબ તો ખુલ્લાં ! સુકાર્દને પાતાળમાં ગયલું પેટ, હવે ભરાશે તો ખરું ! (નયછે.)

પ્રવેશ ૫ મો.

સ્થલ—મેહેલ.

ચંપાવતી, ગોપીચંદ અને વિદુષક.

ચંપાવતી—મારું કેવું હિણભાગ્ય ! જે બંધુ, સર્વ માંડલિક રાજાઓમાં શીરછત્ર ગણાતો, જે બંધુ, અમૂલ્ય વસ્ત્રાભૂષણથી ભુષીત થઈ રાજ્યચિન્હ ધારણ કરીને જેમ ગ્રહમંડળમાં ચંદ્ર શોભેછે તેમ રાજ્યાસને શોભતો, જે બંધુ, પોતાની ઉજ્જવળ કિરતીથી દશદિશાએ ગવાતો, જે બંધુ, પદ્મિનીરૂપ ખારસો રાણીઓ અને આતુર્યવાળી સોળસો સાહેલિયોમાં અપાર આનંદ ભોગવતો, અરેરે ! તેજ બંધુને માત્ર એકજ સંગીસાથે આજે હું યોગીના વેપમાં જોડાં છું. (ગોપીચંદને) બંધુ ! આ તને શું સુખ્યું ?

ગોપીચંદ—ખરું સુખ્યું બહેન. જેમ મધપાનમાં મદોન્મત્ત રહેનારા મુર્ખજનોને અમૃતપાનની મધુરતા જણાતી નથી, તેમ માયારૂપી મધમાં મોહિત થયલા મનુષ્યો ભકિતરૂપી અમૃતની ઉત્તમતા અનુભવતા નથી.

ચંપાવતી—તે સલ કહ્યું બંધુ ! પરંતુ સર્વ કાર્ય સમયેજ સારાં લાગેછે. એવી જો ઈશ્વરની ઈચ્છા હોય કે તારા જેવા બાળવયમાં રાજ્યસત્તા, સ્ત્રી, પરીજનો ઈલાદીને તજી સહુ યોગીજ થઈ જાય, તો પછી આ સૃષ્ટિ રચાવાનું કારણ શું હતું ?

ગોપીચંદ—આયુષ્ય અને વ્યાધિનો ભય શું બાળવયને નથી ? શરીરની શી આશા ? કેમકે—

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

આવેછે જવ કાળ આસ કરવા, જાણે નહીં બાળને;
રોગો શત્રુસમા પ્રહાર કરિને, ખુરા કરે હાલને;

શ્વાસે આયુ ઘટે ઘટે જ્યમ અરે, વારી ડુટેલા ઘટે;
એવું સ્પષ્ટ જણાય તોય પ્રભુને, સંસારી કાં ના રટે !

ચંપાવતી—ગોપીચંદ ! જો તને આ પ્રમાણે અમૂલ્ય જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું છે, તો રાજ્ય સંભાળતાં ઈશ્વર ભજન ક્યાં નથી થતું ? અને પછીથી આપણા પૂર્વજોની પેઠે આ લોક સાધી ઉત્તરાવસ્થામાં વનવાસ લેવો ઉચિત છે.

ગોપીચંદ—ઉત્તરાવસ્થામાં ! એ બનેજ કેમ ? કારણ—

શાદ્દલવિક્રીડિત.

કાયા કંપિ જશે ગતિ અટકશે, દંતો પડી સૌ જશે;
આંખે ઝાંખ થશે ન કાન સુણશે, લાગો મુખે આવશે;
બુદ્ધિમંદ થશે જીવહા અટકશે, કાઠીગ્રહી ચાલશે;
એવું વૃદ્ધાવ આવતાં શ્રીપતિની, ભક્તિ શી રીતે થશે.

ચંપાવતી—હું માન્ય કરું છું. તારો વિચાર યથાર્થ છે. પરંતુ સર્વ શાસ્ત્ર-વેત્તાઓ કહી ગયાછે, કે આ લોક સાધવા પછીજ પરલોકનું સુખ પ્રાપ્ત થાયછે. તું એમ સમજે છે, કે જ્યારથી જ્ઞાન થયું ત્યારથી સંસાર ત્યાગી ઈશ્વરભક્તિમાં લીન થયું ? પણ ભક્તિના અંગે રહેલા નીચમો જ્યાં-સુધી તું પાળે નહીં, ત્યાંસુધી તારી ભક્તિજ નિષ્ફળ છે, તો પછી પરલોક મળવાની આશા શી ?

ગોપીચંદ—તેમ હશે, પણ મેં કંઈ ભક્તિના નીચમો લંગ કર્યા નથી.

ચંપાવતી—લંગ કર્યા નથી ? દયા એ ભક્તિને અંગે રહેલો એક નિ-યમ છે કે નહીં ?

ગોપીચંદ—હા. છેજ.

ચંપાવતી—જો એમજ છે, તો તેનો ત્યાગ કરીને ભક્તિ કરવાથી શું ઈશ્વર સંતોષ પામશે ?

ગોપીચંદ—નહીંજ.

ચંપાવતી—ત્યારે સાંમળ. પરંપરાથી ધર્મ અને ન્યાયથી રક્ષાયલું તારું રાજ્ય, તેને અવિચારથી તજી, પ્રજાને દુઃખી કરીને શોકસાગરમાં ડુબાવી ! એજ તારી દયા કે ? સર્વે માંડલિક રાજાઓ જે તારી સત્તાના બળથી સર્વદા સંપત્તી રહેતા, તે હાત્ર પરસ્પર કલહ કરી આખા દેશને ઉગડક-રેછો ! એ પણ દયાનુંજ કામતો ! વધારે શું કહું, તારા જીવનથી જીવનારી એવી જે બાળવયની બારસો સુંદરીઓ, તે તારા વિયોગથી અહર્નિશ રંગમેહેલમાં રૂદન કર્યા કરે ! એપણુ એક દયાનીજ લાગણી ! વળી

માતા મૈનાવતી નિરંતર શોકાગ્નિમાં સળગતી વનમાં વિલાપ કરેછે, તે તારા લોચનવડે જઈને જોતો ખરો. ભક્તિના ભાવથી લુલેલા ભાઈ ! તને આવી દયા શીખવનાર કોણ હતો ? તારા જેવા ભોળાને ભ્રમિત કરી ભગવા પહેરાવનાર ભલુતીઆમાં દયાનો અંશ હતો કે નહીં ?

વિદૂષક—અને એક લુલ્યાં. એમની પાછળ ફરતા મને બ્રહ્મપુત્રને આઠ આઠ દીવસસુધી કંદમુળ ખાઈને અપવાસ કરવા પડેછે, એ શું ઓછું પાપ ! ક્યાંય સ્થીર થઈને શેહેરમાં રહેતા હોય, તો ભાવતાં બોજન તો મળે !

ગોપીચંદ—પ્રહ્લન ચંપાવતી ! જરા વિચાર કરીને બોલ. સ્વાર્થમાં રાગી મનુષ્ય સ્વહિતમાટે કલ્પાંત કરે, તેથી શું હું દયાહીન થયો ? નહીં, નહીં. કામાધિન એવી કાન્તાઓ પોતાનો પ્રેમ પૂર્ણ કરવા પતિ પતિ કરે, તેથી શું પરેશની પ્રીતિનો પરિત્યાગ કરવો ? સર્વેશ્વર સર્વદા સર્વનું રક્ષણ કરેછે, તેમ છતાં ક્ષણિક દેહમાં પ્રેમી થયલી પ્રજ્ઞના મિથ્યા મોહમાટે શું પરમાત્માની પ્રાર્થના ન કરવી ? મારા કરતાં મહત્ શક્તિવાળા મહાત્માનો ભય ન રાખતાં કેવળ લક્ષ્મીમાં લક્ષ રાખનાર માંડલિક રાજાઓ પરસ્પર કલહ કરી દેશ ઉગડ કરે, તેથી શું હું કર્ણાનિધાન કેશવની કર્ણાની કીરતી ન ગાઉં ? દીર્ઘ દૃષ્ટિથી વિચાર કરીજો પ્રહ્લન ! કે આ તારા વિચારો મનુષ્ય જાતીની નિર્બલતા દર્શાવનારા છે. વારું એમજ ધાર, કે હું યોગી થયો નહોત, અને અસભ્ય દેહવિકારથી કદાચ નષ્ટાત્મ થયો હોત; તો પછી કોણ નિર્દય કરત ? આ સૃષ્ટિનો સ્વભાવિક નિયમ એવો છે, કે સખળને અખળ. સધનને નિર્ધન, બાળને વૃદ્ધ અથવા કીડીથી તે કુંજર પર્યંત કોઈનું પણ ખાલી પડેલું સ્થાન, સરીતાતીરે કરેલા વેહેળાઓમાંથી ગમે એટલું પાણી ઉલેચવા છતાં જેમ તે પાછાં ભરાઈ જાયછે, તેમ પુરાઈ જાયછે. તો માત્ર મારા એકનાજ નીકળવાથી રાજ્ય શાન્તિરહિત કેમ થયું ?

ચંપાવતી—હિતકરતાનું હવિત જ્યાંસુધી જગમાં હોય, સાંસુધી આશ્રિતની આશા પણ તેનામાં પૂર્ણ રીતે વળગેલીજ રહેછે. હવે જો તું તે આશાને પૂર્ણ કરવાને શક્તિવાન છતાં મનને વૈરાગ્યમાં મગ્ન રાખી પુરી ન કરે તો શું તે પાપ નહીં ગણાવું જોઈએ ?

ગોપીચંદ—રાજ્યસત્તા જેવી મહાનસત્તા, અને રાજ્યસુખ જેવું મહાન સુખ ગ્રહણ કરવાથી વૈરાગ્યમાં સરલપણે રહી શકાતું નથી.

ચંપાવતી—ત્યારે ખરો વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થયો ન કહેવાય. તનને યોગીનો વેષ આપી વનમાં વસીને દિવસો નિર્જન સહુ કોઈ કરે, પરંતુ

જનક રાજનીપેઠે સંસારમાં નિમેલા ધર્મોને માન આપતાં જે પર-
લોકતું સુખ મેળવવાને શક્તિવાન થાય એનુંજ નામ વૈરાગ્ય. કેમકે,
તનને યોગીનો વેષ આપવા કરતાં મનનેજ યોગીનો વેષ આપવો
સહસ્રધા ઉત્તમ છે.

ગોપીચંદ—(વિચાર કરીને) લાગેલું પુનરપી સ્વીકારતું એ અયોગ્ય છે,
તથાપિ તારું કહેવું મને કેટલાક પ્રસંગમાં ખરૂં લાગેછે. આશરે પડે-
લા અગ્નાની જનોના શાન્તવનાર્યેં જે ગુરૂ જલંદર અનુમોદન આપશે
તો હું અલ્પકાળ રાજ્યપદ ધારણ કરીશ.

ચંપાવતી—(હર્ષિત થઈને) ધન્યબંધુ! નિષ્પક્ષપાતે સારાસાર વિચારવાની
અદ્ભુત શક્તિ પણ ઈશ્વરે તારામાંજ સુકેલી જણાય છે. ચાલ ત્યારે.

વિદૂષક—(જતાં જતાં) હવે આપણા કરમનાં કમાડ ઉધડ્યાં, જે ગો-
પીચંદ મ્હોટા રાજ થાય, તો આપણે પણ છોટા જેવા રાજ થઈ,
રોજ તાજ તાજ ખાજ ખાવાની મજા મારવા આ ભગવા તથા
ભલુતને રજા આપી જન્માંતરસુધી ધારણ ન કરવાની તેમને સ-
જા કરી એની કળની ધજા ઉડાડાજ કરશું.

પ્રવેશ ૬ ઠો.

સ્થળ—મૈનાવતીની પર્ણકુટી.

ગોપીચંદ, જલંદરનાથ, મૈનાવતી, સુલક્ષણા, રસિકમા-
લતી અને કુમુદા.

ગોપીચંદ—(પર્ણકુટી પાસેના એક ભાગમાં પ્રવેશકરીને) ખરે! મારા રાજ્યની
આસપાસનો પ્રદેશ તો છેક વેરાન થઈ ગયોછે! દુરથી પુરજનોની
સ્થિતિ જોઈને મને અતિશય પરિતાપ ઉત્પન્ન થાયછે. અરે! મારી
માતૃશ્રી આ સમયે ક્યાં હશે! અશ્રમમાં જોયું તો ગુરૂ જલંદર પણ
ન મળે! ત્યારે હવે મને તેના દર્શન ક્યાં થશે! (નજર કરાને) સામે આ
કોણ આવતું હશે! ગુરૂ જલંદર તો નહીં! (પાસે આવવાથી) હા તેજ
(આવુરતાથી આનંદ પામતા થકો હાથ જોડાને) ગુરૂ મહારાજ! (નમેછે.)

જાલંદર—(સાનંદાશ્ચર્યથી) કોણ? ગોપીચંદ! (મસ્તકપર હાથ ફેરવીને)
ખેટા! તું ભણે આવ્યો!

ગોપીચંદ—મહારાજ! આપના દર્શનથી હું કૃતાર્થ થયો. આશ્રમમાં

આપના દર્શનની ઈચ્છાએ ગયો હતો, પરંતુ ત્યાં તો આપ હતાજ નહીં, એટલે અતુમાનથી અહીંઆ આવી ચલ્યા.

જાલંદર—ઠીક થયું બેટા ! હું પણ અત્યારસુધી તારી માતૃશ્રી પાસેજ હતો. વેળા બહુ વિષમ થઈ પડી છે તારા વિયોગથી હમણાંતો કેવળ શુદ્ધાજ્ઞ રૂપમાં વરતે છે. અહર્નિશ ગોપીચંદ ! ગોપીચંદ ! એપ્રમાણ રટણ કર્યા કરે છે. મેં બહુએ ઉપદેશ કર્યો, પરંતુ સંસારના સ્વભાવિક નિયમને સ્વાધિન થઈ છે; અને માત્ર તારી મુખચર્ચા જોવાનીજ આકાંક્ષા રાખે છે. (ગોપીચંદને ઉદાસ થયેલા જોઈને) બેટા ! ઉદાસ ના થતો ! તું જાણે છે, કે મેં હજીસુધી સ્નાનસંધ્યા પણ કરી નથી, માટે ગંગાતટે જાઈ છું. તું પણ હવેજન. (ખતાખત) પેલી પહોંકુડીમાં.

ગોપીચંદ—શું આજ પહોંકુડી કે ? ત્યારે તો મહારાજ પાસેજ છે ને શું ?

જાલંદર—હા બેટા ! તારા ગયા પછી મૈનાવતીનો નિવાસ અહીંજ છે.

ગોપીચંદ—(સજ્જ નેત્રે) એટલું સારું થયું, કે મારી માતાપણ પાસેજ રહે છે.

જાલંદર—નિશ્ચિંત રહે ગોપીચંદ ! તારી ત્રણ પટરાણીઓ મૈનાવતીની આગતા સ્વાગતા સારી કરે છે.

ગોપીચંદ—એમ કે ? ત્યારે તો અત્યુત્તમ.

જાલંદર—કેમ હવે હું જાઈ કે ?

ગોપીચંદ—પધારો કરજાનીધિ ! પણ પાછા તરત આવજો.

જાલંદર—ચિંતા નહીં. (જાય છે.)

ગોપીચંદ—આહા ! પ્રભુનો કેવો અકથ મહિમા ! તેની અપાર ક્ષીણાનો પાર પામવાને આ ભુતળમાં કોઈએ જન્મ ધર્યો હશે ? એક રીતે વિચારી જોતાં મને હર્ષ થાય છે, કે બધું વરસે પરમધાર્મિક એવા ગુરૂ જ્ઞાનદેવનાં દર્શન થયાં ! અને એક રીતે વિચારી જોતાં મને શોક થાય છે, કે જેના ઉપદેશથી હું યોગી થયો તેજ માતૃશ્રી આ સમયે સત્યજ્ઞાનનો ત્યાગ કરી પુત્રસ્નેહના પાશમાં આવી પડી છે. ખરું છે, કે જે કાળે જે બનવાનું હોય છે તે બન્યાવગર રહેતું નથી. (જરા રહાને) હવે વધારે વિચાર કરવામાં કશો સાર નથી. માતાની સ્થિતિ કેવી છે, અને મારી ઈચ્છા તેના પ્રત્યે પોતાનો ધર્મ શી રીતે પાળે છે; તે ચાલ હું અપ્રસિદ્ધ રહીને જોઈ. (પહોંકુડી પાસે જાય છે. મૈનાવતી પોડાતી થકી કુશશર્યામાં પડેલી છે. કુસુદા ચરણ સેવા કરે છે. અને રસિકમાલતી શોકાવેશ મસ્તક ભણી બેઠેલી છે. સુલસણા પવન ટાળતી ઉભી છે તે જોઈને સ્વમત) આહા ! અદ્વૈતકાળમાં આ કેવો ફેરફાર !!! (ઉદાસ ચિત્તે અવસોકન કરતો ગુપ્તપણે ઉભા રહીને સાંભળે છે.)

રસિકમાલતી—માતાજી! મધ્યાન્હકાળ નમવા આવ્યોછે, કાંઈ ફળા-
હાર કરશો ?

મૈનાવતી—કુળદીપક કુમુદા ! તમને સર્વને શોકસાગરમાં નાંખનાર પા-
પિણીને તમે જેમ જેમ અપૂર્વ પ્રેમથી પોષોછો, તેમ તેમ મારું દુઃ-
ખી થયલું અંતઃકરણ પશ્ચાત્તાપથી વધારે ને વધારે દુઃખ પામે છે.

મુલક્ષણા—માતાજી, એમાં તમારો શો દોષ ! એતો સર્વે ભાવીની
પ્રયત્નતા !!

ગોપીચંદ—(સ્વગત) ભગવન્ ! કેવી તારી માયા !

મૈનાવતી—અરેરે કુમુદા ! તારા દીનવદન ભણીતો હું દૃષ્ટિએ કરી
શકતી નથી !

કુમુદા—માતા ! જેવાં સંચિત. કેમકે--

૫૬—ભેરવીનું.

દત્તવિના ન પમાય, સકળ સુખ દત્તવિના ન પમાય—ટેક.

વિષમય વૃક્ષ ઉછેરી વળતી, અમૃત કેમ પિવાય—સકળ.

નાશ અનાથ જનનો કરીને, કેમ સનાથ બનાય—સકળ.

વિયોગ પડાવી પ્રેમીજનોમાં, નહીં રે સંયોગી થવાય—સકળ.

નિયમ પ્રભુનો કેમ ફરે એ, વાને તેવું લણાય—સકળ.

મૈનાવતી—આવા કરુણાયુક્ત વાક્યોશ્રવણ કરતાં કરતાં મારું હૃદય બે-
દાર્ઠ જવા આવ્યું, તોપણ પાપી પ્રાણે આ દેહનો ત્યાગ કેમ ના કર્યો ? શું
પુત્રદર્શનનીજ આશાએ અટકી રહ્યા હશે ! પુત્ર ગોપીચંદ ! તને જવાને
વરસોના વરસો વીતી ગયા, તોપણ હજી તું કેમ ન આવ્યો ? તારા
વિયોગથી થયલી કંઠપ્રાણ એવી તારી માતાની દયાએ તારા અંતરમાં
પ્રવેશ ન કર્યો ? અરેરે ! મેં મંદભાગિનીએ પૂર્વે શાં શાં પાપ કર્યા હશે ?
કે અંતકાળે મારો એકનો એક પુત્ર પણ મારી સમક્ષ ન મળે !
(જરા આસ ચડવાથો) કુમુદા ! મારો કંઠહવે વધારે રૂંધાય છે ! અરે ! તારે
શું મારા નયનને શાન્ત કરનાર ચંદ્રતુલ્ય પુત્ર ગોપીચંદને મરણા-
વસરે જોવા નહીં પામું ? અરેરે હું તો હવે મરણ પામું છું.

મુલક્ષણા—નહીં સાસુજી તમે એમ નહીં બોલો. અરે ! એ વચન
અમને બાણ કરતાં તીક્ષ્ણ લાગે છે ! તમારાવિના અમારા પ્રાણ શી
રીતે ટકી શકશે ? તમારાવિના અધીરને ધીરજ કોણ આપશે ? શું
વિરહાગ્નિથી અમારું અંતર બોધું સળગ્યું છે ? રે દુર્દૈવ ! તું પશ્ચા-
પર પાડુ ના માર ! ના માર ! !

મૈનાવતી—જીવન ! હું તને ક્યાં જોઈશ !!

ગોપીચંદ—(સ્વમત) અરેરે ! હવે તો માઈ ધૈર્ય નથી રહેતું ! (પાસે જવા માંડે છે, તેટલામાં કુમુદાને બોલતી સાંભળી પાછો હટ છે.)

કુમુદા—માતા ! તમારા વિના અમારા પ્રાણ નહીં રહે ! તમે ના મરો ! અરે ના મરો !! અમ અનાથને આધાર માત્ર તમારો છે. અરેરે ! તમારા પ્રેમથીજ આ નિર્ભાગી જીવ આટલા દિવસ સુધી ટકી રહ્યા છે.

મૈનાવતી—સુખી રહેજે બહાલા પુત્ર ! (જરા આસ લઈને) ગોપીચંદ—ગોપીચંદ ! તું—આ સમયે—ક્યાં છે !! (બેશુદ્ધ થાય છે.)

ગોપીચંદ—(અિકામ્મિક પ્રગટ થઈને) અહીં આંજ છું બહાલી માતા ! (પાસે જાય છે તેને જોઈને ત્રણ સ્ત્રીઓ અિકદમ આશ્ચર્ય પામતી થકી ઉભી થઈને.)

મુલક્ષણા—અરે !

રસિકમાલતી—કોણ ?

કુમુદા—પ્રાણનાથ ?

ગોપીચંદ—શાન્ત થાઓ સુંદરીઓ ! તમારી કામના પૂર્ણ થશે. હમણાં તો આ મારી મૂર્ચ્છિત થયેલી માતાને સાવધ કરવામાં સહાયતા કરો. (મૈનાવતીના મસ્તક પાસે બેસે છે, રસિકમાલતી પવન ઢાળે છે. મુલક્ષણા પણ પાસે બેસે છે. કુમુદા શીતળ જળ લાવે છે. તેમાંથી થોડું લઈને તેના મુખ ઉપર છાંટતાં) માતા !

મૈનાવતી—(સ્વર ભાસ થવાથી નેત્ર ઉઘાડતાં) કોણ ગો—(પ્રાણ તજે છે, સર્વેનાં નયણ સજળ થાય છે.)

ગોપીચંદ—અરેરે ! માતા ! માત્ર મારી આશાએજ પ્રાણ ધારણ કરી રાખ્યાતા કે શું ?

મુલક્ષણા—માતા તુલ્ય વધુનું રક્ષણ કરનાર—તમે ક્યાં ગયાં !

૫૬—હમકું છાંડ ચલે બનમાધુ—એ રાગનું.

કર્મ તણી ગતી છેક છે ન્યારી, કરણી તેની કોણ કળેરે—ટેક.
રત્ન ગયું અમ રંકનું આજે, પાછું હવે તે કેમ મળેરે;
નાથ મળ્યો તવ સાસુ થયાં લય, રતેહ જેનો ઉરમાં ઉછળેરે—કર્મ.
બહુ વર્ષે તમ પુત્ર મળ્યો તવ, પ્રાણ તજ્યા ક્યમ તેજ પળેરે;
એક વેળા ઉડી પ્રેમે બોલાવો, અંતરમાં લવ શાન્તિ વળેરે—કર્મ.
આનંદ સિંધુ ઉલટ્યો તેમાં, શોકનું ઝરણું કેમ લળેરે;
સુખને દુખ બે સાથ મળ્યાં છે, અંક વીધિના કેમ ટળેરે—કર્મ.
પડે કુમુદા ક્ષણને વીખુટી, ક્યાં ગઈ ! પુછતાં પણ પળેરે;
તે કુમુદાને કેમ વિસારી, એકજવાર લગાડો ગળેરે—કર્મ.

રસિકમાલતી—અરે! તમારાવિના હવે અમારૂં લાલન પાલના કોણુ કરશે! માતપિતાએ ઉછેરીને અમારી આલ્યાવરથા આનંદવૃત્તિમાં નીર-ગમન કરાવી, પરંતુ તે સુખની અમને અજ્ઞાનતા હોવાથી વિસ્મૃતી થઈ છે; અને આપથી મળેલું તુલન સુખ હવે ક્ષણ પ્રતિક્ષણ નજરે તરે છે. અરે માતૃભાવના કરતાં પણ વધુ ભાવ રાખનાર સાસુ! તમે હિતચિન્તક છતાં અમારૂં પ્રત્યક્ષ થયેલું હિત જોવાને કેમ ન રહ્યાં! આહા! ધન્ય છે તમારી પુત્રવાત્સલ્યતાને! આ જગતમાં જગજીવનથી જડેલું જનની સમ સયું બીજું કોણુ છે? અરેરે! તે આ ખરા હર્ષને સમયે અમને શોકાતુર કરીને ચાલી નીકળ્યાં! સાસુજી! અરે! માતૃતુલ્ય સાસુજી! ચક્ષુ ઉઘાડીને એક નિમિષ માત્ર તમારા આ લોચનના લા-લિત્યરૂપ પુત્રને જુવો! નહીં જુવો! શિવ! શિવ!!

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

કુમુદા—કાળે શું દુખ આદ્યું પલકમાં, લક્ષ્મી અમારી હરી;
વીધાતા ઉલટું લખી કલમને, શાને વિકારી કરી;
હા! હા! કાર થશે નહીં વિસરશે, પાડી મહા આપદા;
રનેહે રે! વહુ નામ કોણુ વદશે! ધા એ ન રહે કદા.

ગોપીચંદ—સુલક્ષણા, રસિકમાલતી, કુમુદા! સંસારિક ધર્મપ્રમાણે આ કાર્ય કદાચ શોક કરવાને પાત્ર હશે, પરંતુ જ્ઞાતાઓ તો લેશમાત્ર પણ નાશ-વંતત્વો શોચ કરતાં નથી. જે પદાર્થનો નાશ થયો છે, અને તે કોટિ પ્રયત્ને પાછો મળનાર નથી, તો પછી તેને માટે વિલાપ કરવો, એ કેવળ અજ્ઞા-નીનું ચિત્ર છે. તમારા કરતાં મને આ ઓછી હાનિ નથી, પણ તે જ્ઞાન-રૂપી સાધને મનમાંથી વિસારે પાડવી, અને એજ સજ્જનનું ઉત્તમ લક્ષણ છે. રાત્રીએ વૃક્ષપર પંખીઓ એકઠા થાય છે. અને પ્રભાતે તે પાછાં ભિન્ન ભિન્ન દિશાએ ઉડી જાય છે; તેમ આ સંસાર પણ જાણે પંખીમંડળ કેમ ન હોય! તેવોજ સ્પષ્ટ જણાય છે. જે પ્રથમથીજ ઈશ્વરી નિ-યમે નિમાયલા છે તે નિયમેનો અનાદર કરનાર આ વિશ્વમાં કોઈ નથી અને જ્યારે તે નિયમે આપણાથી અનેક ઉપાય કર્યા છતાં પણ ફેરવી શકાતા નથી, ત્યારે તેનો શોચ ન કરતાં તેમાંથી ઉપયોગી દૃષ્ટાંત લઈને આપણે સંતોષ માનીને એસી રહેવું એ વિશેષ અનુકુળતા ભરેલું છે. સાગરમાં જેમ પવન એ પ્રકારનું કામ કરે છે, સંસારમાં મન પણ એ પ્ર-કારનું કામ કરી શકે છે. જે અનુકુળ પવન હોય તો પાર ઉતરી શકે છે, અને પ્રતિકુળ હોય તો ડોલ્યાજ કરે છે. તેમ જેનું મન જ્ઞાની થયું હોય

તે ગમે તેટલું સુખ અથવા દુઃખ આવે, તોપણ હર્ષ વિપાદ ન કરતાં શાન્તિથી રહી અંતે પરલોકનું સુખ પ્રાપ્ત કરી શકેછે. પણ જેનું મન અજ્ઞાનને આધિન થયું છે, તેતો પ્રયોજન વગરની ચિન્તામાંજ અંત-સુધી ઘેરાઈ પુનરપિ જન્મમરણ પામ્યા કરેછે. હવે આપ્રમાણે પૃથક પૃથક વાક્યનો સામગ્રીરીતે વિચાર કરતાં એવું સિદ્ધ થાયછે, કે કાળ એપણુ સૃષ્ટિ રચનાના ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય એ ત્રણ મુખ્ય નિયમમાંનો એક છે; જે ભુતમાં ક્યો નથી, વર્તમાનમાં ફરતો નથી અને ભવિષ્યમાં ફરવાનો નથી. કેમકે—

શાદ્દલવિક્રીડિત.

પામીને લય કાળનો જન લલે, પાતાળમાં પેસશે;
પામીને લય લોહપિંજર મહીં, ખેડશે રખાવી વસે;
જોડે પ્રીતિ સુરેન્દ્રસાથ અથવા, મેર મથાજે જશે;
લાંથી કાળ કરાળ તો ઝડપશે, નિન્ને નહીં છોડશે.

માટે અહો સુંદરીઓ! હવે શોકનો ત્યાગ કરી, જે કરવાને ઉચિત છે એવી ઉત્તરક્રિયા, તેમાં ધ્યાન આપો.

પ્રવેશ ૭ મો.

સ્થળ—જલંદરનો આશ્રમ.

જલંદર, પ્રધાન, વિદૂષક, નાગરિકો અને ગોપીચંદ.

જાલંદર—(માતા માતા પ્રવેશ કરે છે.)

લાવણી.

ભજ ગોવિંદ ભજ ગોવિંદ ગોવિંદ ભજ મૂઢમતી;
હરિ ભજ્યાવિન મૃત્યુ સમયરે! કેવી થાશે તારીગતી—ટેક.
બાલ્યાવસ્થા રમતગમતમાં, તરણપણે બહાલી યુવતી;
વૃદ્ધપણે ખોયું આશામાં, પણ સમયા નહીં વિશ્વપતી—ભજ.
મનન કર્યું નહીં ગીતાનું સમ, ગંગાજળ નવપીધું રતી;
પ્રેમે પુજ્યા નહીં મુરારી, ખોયો જન્મ અમૂલ્ય અતી—ભજ.
કોણ પિતા માતા કોની છે? કોણ હું રે! આવ્યો ક્યાંથી ?
એમ વિચારી સમજ સ્વપ્રવત નિજઉરમાં સંસારકૃતી—ભજ.

(નેપથ્ય ભણી જોઈને) અલ્યા નિશાનંદ ! તું શા કામમાં ગુંથાયો છે, કે હજીસુધી તને આસન તૈયાર કરવાનો પણ અવકાશ નથી મળ્યો ?

વિદૂષક—(હાથમાં મૃગચર્મ લઈ આવીને બીજાવર્તા) મહારાજ, હું તે શું કરું ! કેટલેક ઠેકાણે થાઉં ! હવે તો મારો જીવ લ્યો તો છે ! એકઠારે તમે સંતાપોછો, અને બીજી ઠેકે નગરના લોથા આવી મારું માથું ફેરવી નાંખેછે ! મહારાજ, હું તો કિત્તર આપી આપીને થાક્યો. માટે જેમ તેમ તમે ગોપીચંદને સમજાવી રાજ્યાસને બેસાડો, એટલે હું પણ આપદામાંથી છુટું.

જાલંદર—(આસન ઉપર બેસીને બેહાથ જોડી.)

રાગ આરતીના.

જયદેવ જયદેવ, જય શાન્તાકારા—(બેવાર)

પિતૃમાત છો સૈના, રક્ષણ કરનારા—જયદેવ.

સખાગંધુ પણ તુંજ, તું ધનને વિદ્યા—(બેવાર)

મહા તેજોમય સુરતી, દેવાધિદેવા—જયદેવ.

પ્રધાન—(નાગરિકો સહીત પ્રવેશ કરીને) વંદન કરું જાલંદરનાથ. મહારાજ, હવે શું ધાર્યું ?

જાલંદર—કલ્યાણ પુત્ર. હું એજ પ્રયત્નમાં છું.

પ્રધાન—હવે વિલંબન કરો મહારાજ. કેમકે પ્રજા બહુ આતુર થઈ રહી છે.

૧ જો નાગરિક—મહારાજ, અમને તો હવે વેપાર ધંધોય નથી સુઝતો. માટે વેલા વેલા રાજ ગોપીચંદને ગાદીએ બેસાડો તો ટાટક વળે.

૨ જો નાગરિક—ચુરમહારાજ, હમતો મહીના ભરતે રાહ દેખત દેખત થક ગયે. અથ તો કછુ કીરપાકર રાજનકું સમુદાયકે રાજ્યાસનપે બિઠાયદો. ક્યૌંકે મહારાજ ગોપીચંદકું રાજ્યપોશાકમે દેખનેકે લિયે હમ બહોત આતુર ભયેહે.

૩ જો નાગરિક—સત્ય આહુ મહારાજ. આમચી સુદ્ધાં તશીચ ઈ-અહા આહે. આપલ્યા નેત્રાની મહારાજ ગોપીચંદાસ કેન્હાં રાજ્યાસનાવર પાહું.

જાલંદર—રાજ્યભક્તો ! નિશ્ચિંત રહો. આવતી કાલે ગોપીચંદને રાજ્યાસને બીરાજેલો બેસો. સુચીમુખ, તું આજે સર્વ સામગ્રી તૈયાર કરી રાખજે. મારા શિષ્યને હુંજ પુનઃ રાજ્યાભિષેક કરીશ.

પ્રધાન—જેવી આજ્ઞા. (નાગરિકો સહિત નમન કરી જાયછે.)

જાલંદર—નિશાનંદ ! જોને ગોપીચંદ હજી કેમ ન આવ્યો ?

વિદૂષક—(જવા માંડે છે, ત્યાં સામેથી ગોપીચંદને આવતો જોઈને) ઓહો! મહારાજની આમુષ તો સો વરસની દેખાય છે. સંસારતાંજ આવ્યાને શું !

ગોપીચંદ—(પ્રવેશ કરીને) જય જય ગુરૂ મહારાજ.

જાલંદર—એસ, ગોપીચંદ. ભક્તિમાન એવી તારી પ્રજાની ઈચ્છા પૂર્ણ કરવા, મેં આવતી કાલેજ તને રાજ્યાભિષેક કરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે.

ગોપીચંદ—મહારાજ, મારી બહેન ચંપાવતી સાથે આ વિષયનોજ સંવાદ થતાં, મને પ્રથમ આપની આજ્ઞા લઈ, રાજ્યપદ ધારણ કરવાનો વિચાર થયો હતો; પરંતુ મારી માતૃશ્રીનું આપ્રમાણે મૃત્યુ જોઈ મને સંસાર ઉપર વિશેષ અભાવ થયો છે. માટે (બે હાથ જોડા) વિનયપૂર્વક વિનંતી કરું છું, કે હવે મને એ પ્રપંચમાં પડવાની લેશમાત્ર પણ ભલામણ ન કરો તોજ સારું કેમકે—

ઈન્દ્રવિજય.

ગંગજો કરી સ્નાન નિરંતર, અંતરમાં સુખ પામું વધારે;
પૂજન દેવ તણું કરતાં મન, રંજન થાય અહોનિશ ભારે;
કેશવ ! કેશવ ! નામ રટું નિત, શાન્ત બની ગુરૂ વાક્ય વિચારે;
એ સઘળાં સુખનો કરી ત્યાગ, ફરી કવણુ રાજ્ય પ્રપંચ સ્વિકારે.

વિદૂષક—(સ્વગત) અરે વળી વિચાર ફર્યો કેમ ? કાંતું વિટયું કપાસ કરશે કે શું ? ભોગલાગ્યા ભ્રામણના. ચાલને કંઈ બંધુ ચતું સમજાવીને ઠેકાણે લાવું. નહીં તો ભુખે મરવું પડશે. (પ્રગટ) મહારાજ, તમે યોગી થયા તે સંસારથી બહીનેજ કે ખરું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયાથી ? જો જ્ઞાને કરીનેજ મનના વિકારો દુર કર્યા હોય, તો પછી સંસારમાં રહેવાને શી હરકત છે ? કદાચ તમે એમ જાણતા હશો, કે હું રાજ્યવૈભવમાં પડીશ તો વિશ્વપતિને વીસરી જઈશ—ખરે જો એમજ હોય તો તમારું જ્ઞાન કંઈ પરીપક્વ કહેવાય નહીં. જ્ઞાનીતો તેજ, કે જે સર્વ સત્તા સંભાળતા સર્વશક્તિમાનની સેવા ચુકેજ નહીં.

જાલંદર—(ગોપીચંદને) હું સમજું છું, કે તને વૈરાગ્યસુખનો અનુભવ થયો છે, એટલે તેની પાસે બીજાં સુખ તુચ્છ લાગતાં હશે; તોપણ આ વિશ્વમાં વૈરાગ્યમાં વસનારાનો અવતાર પરોપકાર માટેનોજ છે. તું દીર્ઘકાળસુધી યોગ-પથમાં સ્વસ્થપણે રહ્યો, તેથી મને પુણ્યપ્રતીતિ થઈ છે, કે હવે તું રાજ્યવૈભવમાં મોહ ન પામતાં રૂઢી રીતે પૂર્વના રાજાઓની પંક્તિમાં ગણાવાને યોગ્ય થઈશ. વિદ્યાભ્યાસ કરનારાઓ જેમ બ્રહ્મચર્ય પાળીને સદ્ગુણો સંગ્રહ કરે છે, તેમ તું પણ યોગવિ-

ઘાની સહાયતાથી ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચારે પદાર્થ મેળવવાને યોગ્ય થયો છે, માટે મારા ગુણિયલ શિષ્ય ! હવે તને રાજ્યપદ્ધતિ કાર્ય વિષમ છતાં એટલું તો સેહેલું થઈ પડશે, કે તારી ભક્તિમાં કશો બાધ આવી શકશેજ નહીં. વળી તું આપ્રમાણે ધર્મથી રાજ્ય ચલાવશે, તેથી તારા વંશમાં, આસપાસના રાજાઓમાં, તેમજ આવતી પ્રજામાં એક નીતિ-માન રાજા ગણાશે. બ્લાલા ગોપીચંદ ! હું જે પુત્ર : રાજ્યાભિષેક વિષે કહું છું, તે જે તું વિચાર કરશે તો તને પણ ઉત્કૃષ્ટ જણાશે. તારી સ્ત્રીઓનો તેમજ તારી પ્રજાનો ખેદયુક્ત પોકાર સાંભળીને મારા અંતઃ-કરણમાં બહુ દયા ઉત્પન્ન થાય છે, માટે હે પુત્ર ! મારી આજ્ઞા છે, કે તું રાજ્યપદ ખરા આનંદથી પામું સ્વીકાર.

વિદૂષક—ગુરુમહારાજ ખરું કહે છે. વિચાર શું કરો છો ? (મનમાં) લક્ષ્મી ચાંદસો કરવા આવે સારે વળી મ્હોડું શાને ધોવા જવું ? ઝટ જોઈએ સામું, તો ચટ કરે ચાંદસો !

ગોપીચંદ—જેવી આપની ઈચ્છા કરજાનિધિ !

જાલંદર—ધન્ય છે આજ્ઞાપાળક પુત્ર ! એમજ ઘટે. ચાલ હવે કુળા-દારનો સમય થયો છે. (નયજે.)

વિદૂષક—ચોકડું તો બરાબર બેઠું. (કહે હાથ નાંખીને) જે અંદાન બોલ્યા હોત, તો આ સંઘ દારકા પહોંચત કે ? લોકો કહે છે, કે ભાવવગર ભક્તિ કુળતી નથી. પણ હું તો કહું છું, કે એ ખોટીજ વાત. મેં ક્યાં ભાવથી ભગવાં પહોંચ્યા હતાં ? તોપણ કેવું કુળ મળ્યું જુઓ. હવે જાણે ગોપીચંદ તો રાજા થશે. અને જ્યારે એમ બન્યું, એટલે તરતજ આપણને પણ એક ગામ મળવાનું ! અને જે ગામના ધણી થયા, તો પછી પૈસાની શી ખોટ ! અને જ્યારે પૈસાદાર થયા, એટલે ગમે તેટલી સ્ત્રી પરણાને ! કોણ ના કહેનાર છે ! (લગાર શરૂ કરી બોલે) મારી ઉમ્મર ખોટી છે તો શું થયું ? લોકોને ક્યાં ઉમ્મરની જરૂર છે ? પૈસા જોઈએ પૈસા ! સમજ્યા ? બારુ હજાર આવે તો મારા આપના આપ જેવડો પણ બાર વરસની પરણી લાવે ! સારે હું તો તેની આગળ એક બાળક જેવો છું, તેમાં વળી ગામ ગરાસનો ધણી થયો ! એટલે બોલતાં બોલતાં એ ચાર પરણી લઈશ. મારો દાદો તેનો દાદો, તેનો દાદો અને તેના દાદાનો દાદો જે મનુ, તેણે એકથી વધારે સ્ત્રીઓ પરણવાની ક્યાં મના કરેલી છે ! (જરા રહીને) પોતે પણ પુરૂષજ હોતોને ! સારે શાખાટે પુરૂષોના લાભમાં ન લખે ? જેમ ત્રિયા-

રાજ્યમાં હું ગયો હતો, ત્યાં રાજ્ય અને ધર્મને લાભતા નિયમો તથા શાસ્ત્રો સ્ત્રીઓનાજ લાભમાં લખાયેલાં જોયાં ! જેમકે એક સ્ત્રી પોતાની મરજીમાં આવે તેટલા પુરૂષો રાખી શકે, પછી વ્હાય તો પોપટ કરીને પાંજરામાં રાખી મેલે, અને વ્હાય તો બેલ બનાવીને ઘાણી ખેંચાવે ! તેના કરતાં તો મારા મોટા દાદા મનુએ કંઈ વધારે નથી કીધું ? ફક્ત વિધવાને સધવા ન કરવી એટલુંજ ને ! પણ ત્રિયારાજ્યમાં જેમ પુરૂષ પાસે ઘાણી ખેંચાવે છે, તેવું દુઃખ તો સ્ત્રીઓને આપવાનું નથી કહ્યું ? (વિચાર કરાવે) પણ એ બધી પંચાતી મારે શામાટે કરવી જોઈએ ? હું તો મારે બે અથવા ચાર સ્ત્રીઓ પરણીશ ! અને જ્યારે તેમ કંઈ, એટલે પછી આપણે પાંચ પચીસ છોકરાંના આપ પણ થવાના એક કહેશે, દાદા તો એક કહેશે કાકા. કોઈ તો વળી આપા-કરતો ઝટ લઈને ખોળામાં બેસી જશે ! અને તેમાં કેટલાક તો બાઈ કહેશે ! વાહ ! વાહ ! તેવેળાં મને કેવી મજા પડશે ! અને જ્યારે લટકતા લટકતા ઘેર જઈશું, ત્યારે મારી સ્ત્રીઓ તો મલકાતી મલકાતી સામે આવશે ! એક કહેશે, અત્યારસુધી ક્યાં ગયા હતા--અને બીજી કહેશે, પ્રાણનાથ થાક્યા હશે, માટે નાહી ધોઈને જમવા બેસો. એક તો વળી ધીમે હસીને મને પુછશે, સ્વામીનાથ ! સેવ કરું કે શીરો ! બંદા તો અકડાઈમાંને અકડાઈમાં કહેશે, કે મને મિથાત્ર ઉપર જરાએ રૂચી નથી, તોપણ જા-માત્ર દુધપાકથી ચાલશે. (વિચારમાં પડાવે) અરે ! આતે હું શા ગુરંગ ચલાવું છું ! (પોતાના કાન આમટાવે) અલ્યા વિદુષક ! પેલી જમ-પુરીમાં ગયલી કુભારજીકુંવરે તારે માથે વીતાડી હતી, તે ભુલી ગયો કે ? ના, ના. લાઇ ! આપણે તો પરણનાજ નથી ! વળી એ જંગલમાં ફરીને કોણ જોડાય ! ચાલ જીવ ! એ પ્રપંચમાં પડવાના કરતાં છડા ને છડા ખાશું પીશું ને મોજ કરીશું (જયછે.)

પ્રવેશ ૮ મો.

સ્થલ—ગોપીચંદની રાજસભા.

જાલંદર, ગોપીચંદ, સુલક્ષણ, રસિકમાલતી, કુમુદા, પ્રધાન,
દરબારીઓ, ભાટ અને વિદુષક.

(ગોપીચંદ તથા સુલક્ષણા રાજ્યાસનપર બીરાજમાન થયેલાં છે. રસિકમાલતી પૂજનનો થાળ લઈને અને કુમુદા કનકકળશ લઈને બે પાસે બે ઉભી છે. મુકુટ તથા ખડ્ગ લઈને નિ-શાનંદ ભલંદરની પાસે ઉભેલા છે. પ્રધાન, દરબારીઓ ભાટ ઈત્યાદિ ઉભા છે.)

જાલંદર—(યથાવિધ રાજ્યાભિષેકની ક્રિયા કર્યા પછી હાથમાં મુકુટ લઈને) પુત્ર
ગોપીચંદ ! હે આ મણિમય મુકુટ મસ્તકે ધારણ કર. એને સર્વદા પ-
વિત્ર કીર્તિથી પ્રકાશિત રાખજે. (પહેરાવેછે. ખડ્ગ લઈને) અને હે આ
ખડ્ગ, જમણા કરમાં ગ્રહણ કર. એના વડે ધર્મતું રક્ષણ કરજે.
(આપાને પાતાને આસને બેસેછે.)

પ્રતિહાર—(ઝાટકા) રાજધિરાજ ગૌડચંદ્રાધિપતિ ગોપીચંદ મહા-
રાજને ધણી—ખમા:

વિદૂષક—અલ્યા પ્રતિહાર ! મને કેમ બુલ્યો ? માલ સારે મારે પ્ર-
તિહાર હુંજ થાઉં. (ઝાટકા) આજધિરાજ દેવચંદ્રાધિપતિ વિદૂષકજી
મહારાજને ધણી—ખમા: (પાતાની પાઠ ઠાકીને) શાખાશ ! શાખાશ !
મહારાજ વિદૂષકજી ! તમે પણ એક છોટા સરખા રાજ થયા ખરા !
(બધા હસેછે, સર્વ પાતપાતાને આસને બેસેછે.)

ગોપીચંદ—(જાલંદરને) ગુરુમહારાજ, આપના અનિર્વાચ્ય પ્રતાપથી
હું સર્વથા કૃતાર્થ થયોછું.

માટ

કવિત—મનહર.

ધન્ય ગોપીચંદ રાજ્યરંગને દીપાવનાર,
કુળનો તારનહાર સાર સાધનાર તું;
જ્ઞાનનો ભંડાર સંપ પ્રજામાં રખાવનાર,
ખાર તો અપાર ધર્મમાં વધારનાર તું;
લક્ષ્મીનો અંગાર દ્વાર છત્ર શોભતું શ્રીકાર,
કીરતાર કર્યા વશ પુણ્યનો આધારતું;
થાય જય જયકાર ઠાર ઠાર એ ઉચાર,
ભોગવજે કોટિ કોટિ વર્ષ અધિકારતું.

વિદૂષક—ખારોટ ! દુનિયા સ્વાર્થે તો ખરી હો ! જ્ઞેને ગાડે બેસે તે-
નાંજ ગીત ગાય. મહારાજ કરતાં પાંચ વરસ વધારે મેં ભગવાં-
પહેર્યાં હશે, પણ મારો તો કોઈ ભાવે પુછતું નથી. ખરું છે, મો-
ટાના નશીબજ મોટાં ! કેમકે—

કવિત—મનહર.

અમ્ભામ દ્રોણગીરિનો ધરીને દ્વારિકેશ,
ગિરિધર નામથી ત્રિલોકમાં ગવાય છે;
અંજનીકુમારે દ્રોણ કરે મહા તેને જુઓ,
ગિરિધર નામથી ક્યાં ઉપમા અપાય છે;

અગમ્ય ઠાઠ કર્મના જે મર્મથી કળાય ના,
વડાની વડાઈ ક્ષણમાં જડાઈ જાયછે;
કરો જે કોટિ ઉપાય તોય ધાર્યું નહીં થાય,
નિશ્ચે રંકનું નશીળ રંક તો ગણાય છે.

બારોટ—પ્રધાનજી ! આ તો માહારાજના સંગથી નિશાનંદને બદલે
વિધાનંદ બની ગયો ! જોયા ! કેવા કેવા તર્ક ચલાવે છે !

પ્રધાન —એમજ છે. સંગને રંગ ન લાગે તો પારસમણિને પુછે કોણ ?

જાલંદર—(ગોપીચંદની ત્રણ સ્ત્રીઓને) અહો પુત્રીઓ ! આનાં કરતાં ત-
મારે વધારે પ્રિય શું કરે ? વળી જે ઈચ્છા હોય તે માગી લ્યો .

ગીતિ.

સુલક્ષ ૦ } પુણ્ય થઈ ગુરુ તમથી, સકળ કલ્પના કલ્પી જે મનમાં;
રસિક ૦ } હવે નથી લવ ઈચ્છા, કલ્પતરુ સમ પ્રગટયા છો જનમાં;
કુમુદા ૦ } સુખ પામ્યાદુખ વામ્યા, જામ્યાજસ જે વિશ્વ મહીં તમથી ;
ગવાય નહીં ગુણ ગાતાં, દયાસિંધુ એ આપતણા અમથી.

ગોપીચંદ—તથાપિ આમ થાઓ.

શિખરિણી.

પ્રજા પાળે રનેહે, નિત શમ દમાદિ નિયમને;
વિસારી માયાને, પ્રમુખમુ રટે સૌ નિજ મને.
સરીતા સિંધુમાં, જ્યમ મલિનવા આતુર બને;
દયા શાન્તિ ભક્તિ, લમ ઝટ પ્રવેશો જન મને.

સચેપાત્રો મળી ગાયછે.

છે જન પાલક ટાલક દુઃખનો—એ રાગ.
જન ભવભય લંજનનાથ બળે—ખેવાર
સંસારવિષે જે સાર છે.—
નિર્લય થઈ નીતિમાં પ્રીત,
રાખો નિત્યે અરપી ચિત્ત,
મનમાનો રંજનકર વિત્ત;
સદ્ગુણનો શણગાર છે—જન.
સુખદાયક જ્ઞાનમણિ મળવા—ખેવાર
કરો સર્વ સદા સતસંગ.—
મૃગજળસમ સમજી અભિલાષ,
સત્યમાનજો ધર્મ વિલાસ,
કારણકે યમનો શિર ત્રાસ;
અધર્મથી મલનાર છે—જન.
આ નાટક અવલોકી કરજો—ખેવાર
સૌ સારાસાર વિચાર.—
જળ તજી હંસ કરે પયપાન,
ગુણ ગ્રાહક થઈ એજ સમાન,
નિશ્ચે મેળવજો સદ્ગાન;
જેમાં જયજયકાર છે—જન.
